17478

Видавництво
„Вік“.

НАД МОГИЛОЮ
Бориса Грінченка.

Автобіографія, похорон,
спомини, статті.

Упорядкував Сергій Єфремов

0158626
Харківська Державна
НАУКОВА БІБЛІОТЕКА
ім. Б. Г. Грінченка
№ 76104
ПОГАШЕНО
76104

Київ—1910.
Друкарня 1-й Київ. Друкарської Справи, Трьохсвятительська 5.

Б. Д. ГРІНЧЕНКО.

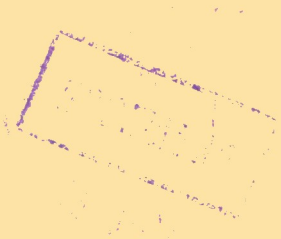

Дочасна смерть Бориса Грінченка великим болем пройняла цілу Україну й глибоко, до самих підвалин, схитнула все свідоме українське громадянство, голосною луною озвавшись і по-за межами рідного краю. Забули ми свої буденні жалі та дрібний клопіт і великою сем'єю зійшлися всі коло дорогої труни, щоб виявити свої почування перед непорушним — на тяжке горе наше — тілом незабутнього Небіжчика. І не диво: людина такої міри, як був Борис Грінченко, занадто глибоку в нашому житті борозну проорала, щоб могла зійти непомітно, щоб не зрозуміло тепер, перед свіжою могилою, громадянство наше, кого втратило воно і кого на вічний спочинок проводило. З усіх кінців нашої землі рознісся один крик безмірного жалю, одне тужне голосіння: не стало Того між нами, Кого звикли ми і в негоду, і в спеку палючу, і в люту хуртовину бачити завжде за роботою на нашій вбогій, занедбаній ниві, коло стерна нашого національного життя. Не багато таких працьовників ми мали і таких небіжчиків не часто доводиться провожати.

Але... Пригадується нам, що̀ писав сам

Небіжчик під свіжим враженням великої національної втрати, якої зазнала р. 1895-го Україна, поховавши Драгоманова:

> Плакати мусимо над його трупом.
>
> Плакати? Тільки плакати?
>
> . . . . . .
>
> Хіба в наших душах нема ні трохи сили на боротьбу з тим, з чим ми мусимо боротися і не можемо не боротися, коли хочемо жити?
>
> Ні, найкращою поминою мертвому борцеві, найкращим йому монументом тільки й можуть бути не сльози й жалі наші, а праця невсипуща в дусі тих ідей, що вкупі з їм і ми вважаємо за ідеї правди й світу. І ця праця буде, не може не бути.

Те ж саме за автором цих слів повинні ми й над його власною могилою. Не тільки-жалі, але й праця, завзяття на діло, боротьба сміливa...

Бо смерть великого Трудовника не самому рану велику завдала Україні, вирвавши найкращу з-межи борців за її долю силу — вона разом показала, що не самотою стояв Він коло стерна, що з Ним і за Ним багато люду йде туди ж, куди путь проказувала Його незмірна любов до рідного краю. Ми всі бачили, що не даром прожив він своє вбоге на особисті втіхи й радощі життя, не даром працював, вірив у силу непереможну своєї ідеї, не дарма любив і надіявся. Ота могила, що з'єднала кругом себе людей неоднакових поглядами, що чужих од-

по одному й далеких злила в одному почутті спільного горя—вона стала за велике придбання наше, за національний скарб України. Своєю смертю Небіжчик показав нам, що Його надії не такі вже далекі од того часу, коли повною мірою мають справдитися.

Як спомин гіркий про годину нашої національної туги, видаємо тепер ці листочки на могилу незабутнього Небіжчика. Нехай вони нагадують землякам про те, за-для чого жив, що любив і на що Він надіявся. Звичайно, не такого імпровізованого віночка заслужив Борис Грінченко і ця книжечка, складена з голосів, що пролунали над свіжою могилою, не здіймає з українського громадянства повинности — великим і гарним вінком закрасити дорогу могилу, видавши достойний Його пам'яти збірник. Сподіваємось, що він буде, та поки ми на його спроможемось — нехай ідуть між люде ці, пошаною і любовію до Небіжчика викликані, листочки,—ця збірочка, що її щира приязнь задумала і дружні руки складали...

Автобіографія Бориса Грінченка [1]).

Борис Грінченко народився 27 листопаду (XI. 27) р. 1863-го в бідній панській сем'ї на х. Вільховий Яр у харьківському повіті. Вчився дома, потім у харьківській реальній школі, кільки місяців служив у канцелярії в харьківській казенній палаті, десять років був народнім учителем у Харьківщині та Катеринославщині, років півтора земським статистиком у Херсонщині, а з р. 1894-го служить у чернігівській губерніській земській управі: спершу завідував земською оцінкою та народньою освітою, а тепер служить секретарем.

Навчившися писати й читати щось років п'яти, хлопець із запалом читав усе, що потрапляло до рук. Першими вчителями літературними, після кількох дитячих книжок, були йому Вальтер Скотт, Байрон, Альфред-де-Віньї, Еркман-Шатріан, Гюго, Гоголь, Пушкин, Некрасов, Кольцов. Забившися в гущавину лісову, малий хлопець 7—8 років упивався чарівним малюванням улюблених авторів, забу-

[1]) Року 1898, впорядковуючи збірник „Вік", видавництво обернулось до небіжчика, прохаючи дати біографічні відомости про себе. Відповіддю на це прохання й була ця автобіографія, що тепер опе друкується вперше, бо у „Вікові" не могла бути надрукована з причин цензурних і технічних.

ваючи за їми сумну дійсність. Але опріче цього читалася всячина: романи Альфонса Карра, Дюма-батька, Боборикина, Лажечникова та инш., „Исторія государства россійскаго“ Карамзина, чиясь історія інквизиції, чиясь історія Наполеонових війн, „Исторія русской литературы“ Полевого, життєписи славетних людей, житія святих, церковні проповіді, мандрівки Одобона, журнали: „Вѣстникъ Европы“, „Дѣло“, „Ремесленная газета“, науково-популярні народні книжки всякого змісту, російські часописи — така безладна мішанина містилася в хлопцевій голові, була йому лектурою до 10 років. Велике вражіння зробили на хлопця, як йому було років 7—8, могучі постаті Тараса Бульби та Остапа Бульбенка з їх боротьбою за козацьку волю, Жан Вальжан та инші „нещасні“ з твору Гюго („Les misérables“) та сцена релігійних утисків в історії інквизиції та в романі Альфреда де-Віньї „Сен-Мар“. З життєписів уразив його найбільше життєпис Байрона: чогось цікаво було хлопцеві вичитувати, як на Байрона всі нападали, а він проти всіх сам був.

В семї у Грінченків ніколи не говорено по вкраїнському. І перші писання хлопцеві були по великоруському. Почав шести років з віршів, тоді „видавав“ на своєму хуторі кільки „журналів“, докучаючи їми батькові, матері й дідові Андрієві - старому печникові, що жив у Грінченків з своєю сліпою бабою Галькою. Ця обмежена публіка (як підріс брат та сестри—вона побільшила) мусила читати або слухати вірші, оповідання, наукові розвідки й инші писання вельми плодющого „автора“.

По вкраїнському читав хлопець ще дома Гребінчині байки, „Борода та чуприна“ Ду-

митрашка, а у „Вѣстникѣ Европы“ розвідку д. Рудченка про чумаків з уривками з українських пісень (потім передруковану в книзі „Чумацкія пѣсни“), а в Харькові, бувши в першому класі „Енеїду“ Котляревського. Це на його не зробило вражіння: твори Гребінчині, „Дмитрашкові та „Енеїду“ вважав він за кумедійні жарти. Але одного разу (був тоді в третьому класі) почув, як одна панія похвалила при йому вкраїньску мову й Шевченка. Став писати по вкраїнському, а дома знайшов „Кобзаря“ у батька в скрині (якось випадком туди потрапив), прочитав його, і вражіння від сієї книги покрило всі вражіння, які досі мав од книг... Почав писати по вкраїньскому всячину: вірші, повісти, драми, навіть складав словарь український, видавав для товаришів-школярів журнали по великоруському й по вкраїньскому. Зазнавав за все те чимало глузування, а часом і кари.

Все, що міг добути Куліша, М Вовчка, Костомарова, Котляревського, Квітки, Левицького та инших українських авторів, також „Основу“—поперечитував, а що здолав — придбав на власність. Поруч з цим ішло читання всяких уславлених авторів инших народів—без ніякого ладу; в четвертому класі бувши, зацікавився хлопець спершу літературною критикою і зачитувався Писаревим (почасти Бєлінським та Добролюбовим) та сам писав „критичні розвідки“ по вкраїньскому й по великоруському, а потім потягло його й до инших питаннів, — і пішла безладна мішанина з таких творів, як: „Ассоціаціи“ Михайлова, „Этюды“ Бокля, чиясь історія французької революції, „Комедія всемірной исторіи“ Шерра, „Историческія судьбы женщины“ Шашкова, педагогичні ста-

ті Ушинського й инших педагогів, публіцистичні, критичні й наукові статі з старих і нових журналів: „Современникъ", „Русское Слово", „Отечественныя Записки" і така инша лектура—не завсігди добре зрозуміла цікавій голові четвертокласника...

Сімнадцяти років уже змушений був заробляти хліб у канцелярії, вісімнадцяти був народнім учителем. Вільний час уживав на самоосвіту, на писання і... на блуканину по лісах, які дуже любив змалку. Марив про видання дешевих українських книжок для народнього читання, але плати мав десять карбованців на місяць і через те міг тільки марити...

До 17 років був зовсім одинокий на своєму шляху, а тоді, не стерпівши тої самотности, послав де-які свої вірші до І. С. Левицького-Нечуя. Д. Левицький ласкаво привітав нового автора і послав його вірші до галицького місяшника „Світ", там їх і друковано з підписом „Іван Перекотиполе", починаючи з № 10-го року 1881-го. В Росії перші вірші видруковано в „Раді" р. 1883, того ж року з'явилася й перша науково-популярна книжечка „Про грім та блискавку" з підписом „Василь Чайченко". Р. 1885 видрукував Грінченко невеличку збірку віршів — „Пісні"; прихильні рецензії на неї підняли авторові духа. Далі пішли друкуватися окремими книжечками віршовані й прозові Грінченкові писання. Сам автор думає, що його тодішня літературна необізнаність відбивалася на формі цих писаннів, і йому довелося потім чимало дечого попереробляти, а дещо й позакидати.

Р. 1881-го побачив Грінченко галицький часопис „Діло", а 1883-го „Зорю" і почав по-

силати до їх свої писання. Редактори кидали їх до кошa, звичайно без одповіді... А проте раз тодішній редактор „Зорі“ Ом. Партицький одповів таки авторові друком, написав про його вірші (що дуже прийняті були духом Шевченка й Некрасова) таке: „Цінимо високо ваш поетичний талант, тільки ж з засади поезій настрою сумного в „Зорі“ не поміщаємо. Ті вічні жалі і плачі лиш затроюють душу читателя, а хісна з них ні для народу, ні для літератури ніякого. Для нас ціну мали б поезії історичні або образки з світа женського; того домагаються і читательки нашої „Зорі“ („Зоря“, 1883, № 13, стор. 220). Ця відповідь не звеселила автора, однак він таки не покидав посилати до галичан свої писання. Часом—дуже зрідка щось і друкувалося в „Зорі“, більшість десь гинула. Ні один галицький редактор ні разу й словом не озивався. Тільки д. Франко раз прихильно закликав працювати до місячника „Постуні“, але той місяшник зостався проектом. . Року 1890 та 1891-го галичане д.д. В. Шухевич, К. Паньківський та В. Лукич забажали ближче зазнайомитися з Грінченком і з того часу писання його (навіть такі, що видобувалися назад із старих редакційних кошів) стали з'являтися скрізь по галицьких періодичних виданнях: у „Ділі“, в „Зорі“, „Правді“, дитячому „Дзвінку“, „Бібліотеці для молодежі“, „Буковині“, юмористичному „Зеркалі“, педагогічному „Учителі“, „Батьківщині“, „Літературно Науковому Вістнику“, в американській „Свободі“ та в инших; також в альманахах „Ватра“, „Зерна“, „Вперед!“, „Рідний зільник“, „Квітка“, „Нива“ та инш. і окремими книжками виданням товариств „Просвіта“ й „імени Шевченка“ й

ниш. Одночасно і в Росії друкувалися його писання то окремими книжечками, то в альманахах „Рада", „Складки", „Нива".

Частину своїх віршів зібрав Грінченко р. 1894—1895-го в трьох томиках львівського видання: „*Під сірим небом*" це збірка віршів власного складання з додатком невеликого числа перекладів дрібних пісс з Гейне, Гете, Шіллера, Мельшицького, Плещеєва, Полонського, Майкова та ин. Дещо з цієї збірки видруковано р. 1895-го в Чернігові книжкою „Пісні та думи"; „*Квіти казок віршем*"—збірка віршованих казок переважно на позичені в народу сюжети (р. 1896-го передрукована в Одесу двома частками: вперше „*Байки*",—частину їх видруковано р. 1895-го в Чернігові.

Більша частина оповідань та повістей Грінченкових міститься в трьох томах львівського видання „*Твори Василя Чайченка*" (1892): десятків зо два оповідань і дві повісти з життя вкраїнської інтеліґенції: „Сонячний промінь" (національний рух) та „На роспутті" (хитання й вагання сьогочасної інтеліґенції, що не має певних ідеалів; цю повість—також і деякі оповідання—перекладено по чешському). Дещо з Грінченкових оповідань видруковано і в двох чернігівських томиках: „Хатка в балці" (1897) та „Оповідання" (1898).

З драматичних творів надрукував Грінченко: комедії з сільського життя „Неймовірний" (сільські ильотки) та „Нахмарило" (єднання інтеліґенції з народом); віршовану драму з побутового життя вкраїнських невольників у Туреччині „Ясні зорі" та історичну драму з часів Хмельницького „За батька". Можна згадати ще віршовані переклади з німецької мови двох Шіллерових драм: „Вільгельм Телль" та „Марія Стюарт" (друковані у Львові).

Писання для дітей уважав Грінченко завсігди своєю повинністю і то любою йому повинністю. Опріче згаданих „Книги казок віршем“ та „Байок“, містив він чимало прозою й віршем у дитячих журналах „Дзвінок“ та „Бібліотека для молодіжі“, також і окремими книжками.

Не менше серіозною й важною повинністю своєю уважає Грінченко писання для народнього читання. В своїх спеціяльних розвідках він виявляє ту думку, що не повинно бути двох літератур—одна для пана, а друга для мужика: думає, що література мусить бути одна про всіх: що частина кращих творів славетних письменників: Гомера, Есхила, Софокла, Езопа, Шекспира, Байрона, В. Скотта, Діккенса, Борнса, Моліера, В. Гюго, Шіллера, Гете та инших в простому перекладі і з деякими поясненнями можна дати й тепер до рук читачеві з народу, але як освіту народню дуже в нас занедбано, то щоб полекшити народові розуміти тії твори й перейти згодом до важчих—треба виготувати народові дочасню літературу, найбільше науково-популярну. Через те він завсігди вділяв і вділяє чимало свого часу на писання таких народніх книжок: з їх можна згадати: „Серед крижаного моря“, переробка „Робинзона“, життєписи Котляревського, Квітки, Гребінки, Гутенберга, Гарфильда, книжки про Филяндію, Сахару „Про грім та блискавку“, збірки народніх творів: „Думи кобзарські“ та „Веселий оповідач“ та инш. З року 1894-го почав він у Чернігові видавати (переважно коштом Івана Яковича Череватенка, але і своїм власним) дешеві народні книжки,—досі видано 30 номерів.

Можна згадати ще, що Грінченко містив

по галицьких виданнях усякі розвідки змісту педагогичного, історико-літературного, критичного та публіцистичного („Періодичне видання для дітей", „Популярні книжки", „Три жіночі постаті", життєпис Зіньківського, „Галицькі вірші", „Кілька слів про нашу літературну мову", „Малюнки простолюдних московських книгарів на українські сюжети", „Жан Масс", „Було, єсть, буде", статі про школи народні, про книжки на селі, рецензії й инше). З року 1895-го друкує він додатком до „Земскаго сборника Черниговской губерніи" (і окремими книгами) „Этнографическіе матеріалы, собранные въ Черниговской и сосѣднихъ съ ней губерніяхъ"—це етнографичні записи почасти його власні, почасти д-д Гаврилея, Зіньківського, Кравченка, Пл. Лукашевича, Ромашкевича, Степаненка й инших. Досі вийшло три томи: I та II-й—проза: казки, оповідання, легенди, приказки й инше (479 номерів), т. III-й—пісні (більш як 1799 номерів, не лічучи варіянтів).

Як то всякому звісно, українська літературна робота не дає заробітку. Доводиться жити з служби. Ця службова праця, забіраючи більшу частину дня, не дає Грінченкові змоги робити для літератури стільки, скільки йому хотілося б.

На дружню могилу.

Мої спомини та враження.

Іще втрата! Ще одна свіжа могила! Помер Борис Грінченко. Перший голова Київської „Просвіти“, її перший організатор і передовий, невсипущий робітник — він пережив її тільки кількома днями.

Тепер, біля домовини дорогого небіжчика, невчасно переглядати його діяльність, але усім, хто прихилявся серцем до України, хто турбувався культурним відродженням її народу, ім'я Бориса Грінченка добре відоме: на протязі 30 років це ім'я стрічалося на кожному ступіні і в кожній галузі праці для відродження України.

Через оці причини я вважаю за обов'язок подати громадянству свої спомини про життя Грінченка в Харькові, про його перші ступіні на українській ниві і де-що з дальших та останніх часів його віку. Затого цілком це будуть спомини і враження від безпосередніх відносин моїх та небіжчика.

Як каже батько, ще хлопцем, перечитавши Шевченкового „Кобзаря“, малий Борис нахиляється серцем не до панів, хоч на цьому боці був його батько, дрібний панок, штаб-ротмистр в одставці, а до селян, і не тягне в москалі за своїми обмосковленими батьками, а

виявляє себе хлопчиком українським, навіть складає якісь українські віршики.

На шкільній лаві харьківської реальної школи, років 15—16-ти, Борис вже починає мріяти про таку роботу, що одкривала б очі нашому народові та допомагала б йому в його злиднях. Помимо звичайного вчиття та читання, парубок зацікавлюється ще „літературою нїцольною", що за тих часів одвертіше та завзятіше казала про таку роботу, нїж звичайне російське письменство.

Батьки Грінченка жили на хуторі, а він був у Харькові на кватирі, де жило і двоє студентів. Від тих студентів Борис і користувався тією „літературою". Давав він її на перечитання і другим своїм товаришам по школі. Одна з таких книжок, що він дав читати товаришеві, здається Кудрявцеву, попалася на очі батькові того хлопця, а той пожалівся інспекторові. Знялася буча. Бориса потягли до інспектора, до директора школи, а там і до жандармів. Ні сіло, ні впало, як парубок опинився в тюрмі. Почали його тягати по допитах, усе хотіли дізнатися, хто-то йому дав ту книжку. Та дарма, Борис не казав. Тягся час, а його не пускали з тюрми. Аж доки вже, по проханню родичів, устряв у цю справу віцегубернатор та визволив його.

Але до реальної школи хлопця вже не прийняли, та й до иншої важко було попасти, бо він вже став *людиною небезпечною*.

Так несподівано урвалася освіта Грінченкова. Усе знання, уся ерудиція, що потім мав і виявив Грінченко, то все вже він придбав самотужки, по-за школою.

Коли ми зважимо, яка велика була та освіта Грінченкова, яким він був знавцем нашої

мови, письменства, фольклору; як вільно обертався з инпими мовами слав'янськими, німецькою, французькою та італійською; які добірні давав переклади з цих мов,—то зрозуміємо, яку силу праці поклав він на цю роботу над собою, праці упертої, безупинної, та ще поруч з звичайною роботою і в школі, і в письменстві, і в суспільстві. Бо справа не чекала, треба було всюди кидатися, скрізь хапатися. „Діла, діла—аж голова біла",—писав він не раз у своїх листах. „Жатва многа, а дѣлателей мало",—казав він, коли я або инші товариші його, мало ще досвідчені, не насмілювалися ставати до літературної роботи та все вичікували чогось. Один він не жахався праці. Він з якимсь запалом кидався на неї скрізь і всюди, один на всі боки. Працьовитість його була надмірна, хист великий і завзяття дуже.

Після реальної школи батько хотів віддати Бориса до військової служби, та перемогти народолюбні потяги юнака було не легко. Він рішучо одмовляється йти батьковою стежкою і, не маючи шеляга за душею, 17-тилітнім хлопцем кидає рідну хату.

Саме в цей час я, що був тоді однолітком Борисові, і вчився в білгородському вчительському інститутові, зазнайомився з ним через свого товариша Івана Сніжку (псевдонім). Останнього він уже обернув на неофіта свідомого українства і шукав ще собі придатних до цього товаришів.

Це було влітку року 1881-го. Грінченко вже здав іспит на сельського вчителя, а поки дадуть місце, примостився за писарчука в харьківській казенній палаті. І в тому, і в другому, як я чув, йому допоміг той самий віце-губернатор, бо як „людину небезпешну" Бориса

76/04

150326

могли не прийняти на іспити, та так саме й на посаду в казенній інституції...

Два місяці Грінченко не мав ніякої плати, а далі йому призначили по 10 карб. на місяць. Був ще у Бориса дядько Земборський, що служив у тій самій палаті, і де-який час хлопчина у його і жив, і харчувався. Це була людина ще молода, одинока, та в думках і замірах вони не погожувалися з Грінченком, то останній і його тримався тільки поки того вимагали його гіркі обставини, а як почав одбірати за роботу гроші, то оселився окремо. Батьків він одвідував, але не часто. Мати була ласкавіша до його, а батько все гнівався.

Десь у кінці Кінної чи Старомосковської, в якомусь провулкові Грінченко наймав за 3 карб. на місяць справжню халупчину—з одним віконцем і таку малу, що в її можна було тільки сидіти або лежати, а ходити ніде. Долівка була глиняна, без помосту. Стіни повикривлювані. Харчувався більше хлібом та чаєм, а зрідка обідав у родичів, у того ж Земборського, або і в їдальні одну якусь страву.

От у цій халупчині збіралися ми часом у-трьох побалакати й почитати. Борис був парубок жвавий, моторний, вигадливий, частенько було й порегочемо, але здебільшого тут провадилися поважні розмови, або читання. „Література підпольна“ одійшла геть, на бік, читали з „Кобзаря“ з Драгоманова, якісь, пам'ятаю, статі про українство в „Русскому Богатстві“ того часу,—здається, Олексієва якогось—і відповідь на неї за підписом „М. Петрик“. (Грінченко казав, що це Драгоманов) А иноді, вряди-годи, попадало й число якоїсь закордонної газети: „Батьківщина“, „Буковина“. Чималу ролю грали Куліщеві „Записки о Южной Ру-

си". Красне письменство читали ми самі дома. Грінченко вже записував українські слова, пісні, вчив думи, перечитував народні перекази та оповідання, кажучи разом--вивчував народ, історію, мову, потроху починав і писати по українському віршами або прозою, оповідання, казки, а то ще й розправи на якісь суспільні теми. Слідом за ним те саме робили й ми, його молоді товариші. Пам'ятаю, що моя перша спроба була теж віршами, але Грінченко аж обурився: „Все вірші та вірші. У нас багато вже віршомазів. Треба і поважнішого писання". На його думку я більше був здатний до публіцистики і мусив був поки що писати дописи до закордонних видань. Де-кілька таких спроб і було мною зроблено. Але про віщо було дописувати? Українського життя, руху не було, а круг життя й думок наших був теж досить обмежений...

Отак навчав він нас і гуртом ми навчалися. Було в тих заходах та спробах і невдалого дещо, але основа снувалася певна, бо ми ж були хлопці міські і вихованці московської школи; ми навіть балакати не вміли і не балакали по українському. Тут тільки, у гурті, та мова стала нам обов'язковою і я, наприклад, де-який час вагався ще, не наважувався балакати нею. Україна ж, українство, особлива мова, історія, завдання та обов'язки,--чи багато є й тепер серед нашої молоді, навіть по університетах, таких, що свідомі того? Зрозуміло, що без якогось ватажка ми ледві чи потрапили б коли на рідний шлях, бо старі громадяне, коли й було їх трохи, то десь робили щось по своїх кутках. То була робота здебільшого така, що тільки задовольняла їх самих. Громадянських потягів у їх не було. Задоволені з себе, вони

нікого не шукали, нікого не намагалися навчити, освідомити. Я не виную їх за те. Може того вимагали умови часу. Може то були наслідки і умов, і виховання. Але я мушу зазначити, що так воно було. Борис Грінченко перший за тих часів почав усюди кидатися, шукати людей, навчати їх, навертати до якої хто був тільки здатний громадської роботи, а коли того ще не міг хто, то до освідомлювання, до самовиховання. Та й на тому не край. Він шукав ще способу, шукав, сказати б, трибуни, з якої б він міг промовляти до загалу. Почасти це були наслідки його гарячого бажання користної праці, почасти ж, підкреслюємо це, наслідки читання „підпольної літератури". Звідти він перенявся запалом, звідти запозичив і де які заходи і засоби.

Потрібні Борисові книжки він доставав у покійного Володимира Александрова та почасти у д. Л. Тими книжками наділяв він і нас. Од тих же добродіїв довідався Грінченко про рух у Галичині й про тамошні видання і почав уже топтати туди стежку. Року 1881 в тамошньому часопису „Світ" було видруковано непереду якийсь його вірш, а тоді оповідання, підписані Ів. Перекотиполе. Посилаючи туди, Грінченко змовчав і тільки згодом похвалився, взнавши, що видруковано. Инші свої твори він уже підписував—Василь Чайченко.

Гурток знайомих Грінченка обмежувався отими людьми, що я найменував. Від одних він сам переймав де-що, а другим сам давав або намагався давати, а иншими не цікавився. Жіноцтва або дівчат зовсім не було в нашому гурточку: про них навіть і балачки не знімали ніколи.

Росту він був середнього, русявий, з гострими рисами й якимись рвучкими рухами.

В розмові запалювався і говорив з притиском. Зодягався просто й бідненько. Штани в халяви, українська сорочка, здебільшого проста, не вишивана, з стрічкою з якогось колірового шматочка, та піджачина, пальтичко, шапка чорна, смушева, українська.

Настрій та напрямок Грінченка за цих часів добре одбився в оцьому віршові, призначеному мені й поміченому „10 жовтня 1881 р. Харьків. Каз. пал.“:

У час той проклятий, коли журба люта
Тебе усього огортає,
Коли, як в неволі, залізом окута,
Душа твоя рветься й ридає:
Коли ти не знаєш, на віщо на світі
Живеш без користи і діла:
Коли так гаряче бажаєш любити
Й немає таких, щоб любили,—
Тоді мені, друже, мій брате єдиний.
Подай свою братню руку,
І вкупі ходімо ми скрізь по Вкраїні,
Щоб люту розвіяти муку!
Однакове серце у нас обох б'ється,
Однакова мука карає,—
Ходімо ж, мій друже! нехай світ сміється,
Ми сміх той дурний занехаєм!
Та й що нам до того, до людского сміху,
До їхньої лайки й докорів?
Вони зрозуміть наше лютеє лихо
Не зможуть, не зможуть ніколи!
Їх лайка й догана для нас висвідчає,
Що ми йдемо шляхом правдивим:
Ходімо ж, мій друже! а їх занехаєм,
На шлях непробитий ходімо!... *)

—

*) Вірш цей видрукований ніде не був; переховується у мене в оригіналі власноручному Грінченковому.

Одібрав я цього вірша-листа по почті в Білгороді, переховував його як святощ яку і читав та перечитував, мов молитву. Читав і де-кому з товаришів, щоб показати їм наш шлях, кудою йти.

Часом він присилав мені й инши листи, котрі я повинен був перечитувати моїм товаришам по школі. В листах Грінченко доводив, що ми—українці, і як українці освічені, повинні робити для освіти свого народу українського; така ж робота можлива тільки на певній національній основі; що ми тепер же повинні вчити нашу мову, письменство, досліджувати побут, звичаї та мову народню українську і робити й тепер що можливо для свого народу. Він і старшим українцям, як от Александров, дорікав часом, що вони не роблють ніякої реальної роботи.

Уже в той час Грінченко добре володів українською мовою і в розмові, й на письмі, гарно знав фонетичний провопис, не бохався ні в нашій одежі, ні в кріпаних подіях козаччини, а всьому давав належне місце. Це був значний поступ проти української молоді 60-их років. В ному був якийсь твердий реалізм, що разом кликав до певної роботи.

Під певним Грінченковим виливом і проводом ми троє—він, я та Ів. Сінлка, склали сінлку з певними грошевими вкладками на національну справу, мусили балакати своєю рідною мовою, вчитися мови та історії, писати, робити переклади, складати популярно-наукові оповідання й видавати книжки. Таким чином було видано книжечки: „Бідний вовк" (казка), „З народнього поля" (три казочки)—Грінченкове, „На півночі", „На Кубані"—Сінльчине, „Свят-вечір"—мій переклад опові-

данця Ол. Єфименкової, що його оце вдруге видала київська „Просвіта". Де-що попадало до „Батьківщини" й „Буковини". Грінченкові вдалося навіть провести популярно-наукове оповіданнячко „Про грім та блискавку", що вдруге оце видала знов же київська „Просвіта".

Тим часом, того ж таки 1881 р., Грінченкові трапилось сподіване місце сільського вчителя в зміївському повіті на Харьківщині по 10 руб. на місяць. Я пам'ятаю, який він радий був тому місцеві та з яким запалом накинувся на шкільну роботу. Пам'ятаю з його оповідань, що школі оддавав увесь час, що хлопці, а надто дальні, частенько й ночували у його в школі. З своїх нещасних 10 карб. на місяць він що варив їм куліш з салом та тим куліщем вони й вечеряли вкупі. Поки куліш варився, то вони сиділи, балакали і він оповідав хлопцям, і їхні оповідання слухав. Випивати він міг, хлопці його любили і слухалися. Що тут Борис придбав чимало досвіду про нарід нас життя. Тільки, завважити треба, не любив він про себе оповідати, так хіба випадково щось розказке, або до речі, або щоб приклад подати.

Не один раз Грінченко звертав нашу увагу на те, як понаписувано оповідання з Ясної Поляни Л. М. Толстого (про Лютера, Гуса, Колумба), що хлопцям оповідали або читали, а потім загадували переказувати ті оповідання на письмі, а повиправлявши, видавали їх.

Цей спосіб подобався йому тим, що тоді і склад і мова оповіданнів будуть близькі та зрозуміліші народові. Він і сам потім, де було можна, ужинав цього способу.

Року 1882 і я, скінчивши школу, поїхав

на посаду вчителя до повітового міста на Курщині. За всяким клопотом, якого було чимало при новому ділі і в новому становищі, ми вже не листувалися так часто.

Через рік (р. 1883) я влітку приїхав до Харькова, де мав побачитися і з своїми товаришами, Грінченком та Спілкою. Тут я взнав, що Спілка вже навідувався до мого батька й переказав, що їх обох покликано до Зміїва на вчительські курси. Я поїхав туди.

Грінченко на курсах робив гарне вражіння, як людина добре розвинена й тямуща в педагогичних справах. Це помітило й начальство і після курсів, на осінь, Грінченкові дано кращу посаду в двохкласовій школі в слободі Нижній Сироватці, сумського повіту, з платою по 25 карбованців на місяць. Для вчителів, що не мали фахової освіти педагогичної, така посада була недосяжна річ. Мабуть уже Грінченко занадто вподобався начальству, що йому таку посаду дано, та ще через такий короткий час його вчителювання.

В Зміїві Грінченко більше приятелював з учительками Марією Гладилиною, що потім стала його дружиною, та Настею В. Зазнайомилися вони тут таки на курсах. Оце вони троє, я, Спілка та ще иноді вчитель П. складали звичайний гурток, в якому й проводили вільний час Тільки такого часу було дуже мало і він переводився на балачки та проходки.

Обидві ті вчительки під впливом Грінченковим узялися до української роботи, котра і тут вп'ять таки починалася з учиття мови, бо балакали вони кепсько, історії та читання творів красного письменства. Поруч з читанням повинно було йти й писання, попереду пере-

кладів, хоч невеличких, за-для вивчування мови, а згодом і таких, що кудись придалися б для друку.

Про роботи М. Гладилиної не буду більше згадувати, бо вона усім досить відома, а Настя В. написала згодом оповіданнячко з змістом навчаючим, ніби популярно-наукове, але в тій формі, яка одина й була тільки можлива тоді. Оповіданнячко те — „У неволі“ — було й видано у Харькові таки.

І направляти таких неофитів, і виправляти їхні не досить ще стиглі праці та одповідати на всякі що до сього запитання доводилося Грінченкові.

Я вже навів раніш вірш Грінченків, призначений з такою метою направляння мені, до Насті ж В., скільки я пам'ятаю, призначений був вірш: „Не гордуй ти життям молодим,“ який видруковано в збірникові поезій Грінченка „Під хмарним небом“, виданому у Львові в р. 1893-му, і помічено 1884 роком.

Незабаром після того Грінченко одружився з Марією Гладилиною, про віщо повідомив мене в-осени того ж 1883 р., але вчителювали ще вони в рідних школах.

З дальших листів Грінченкових я знаю, що в Нижнє-Сіроватській школі, де школярами були українські хлопці, він не вагаючись повів можливу українську роботу*). Грунт був добрий, сам він дуже радий був, що нарешті потрапив таки в українське село. Але на шкоду йому в двохкласовій школі він був уже не один, а мав товариша, котрий до того ж був

*) Звідси саме, я пам'ятаю, й писав він оте: „Діла, діла“... що я згадував уже раніше.

старшим, „завідуючим" і мав доглядати за школою та вчиттям взагалі. Це був звичайний на Україні тип учителя, мало свідомого і науки навчаннія, і ширшої освіти взагалі, виховано-го на бюрократичних вказівках казенних інспекторів, шкільних та инших циркулярах.

Поміж двома вчителями виникли супереч-ки. Товариш пожалівся шкільному директорові про українські прихильности Грінченка („укра-инофильство") та „агитацію" в школі. Грінченко не одмагався. Він міг би ще покаятись і спокутувати свій „гріх" доброю роботою в иншій школі, та він сього не схотів і мусив уступитися з посади.

Після того Грінченко опинився статистиком у Херсоні, потім учителем на шахтах, а далі знову на земській роботі в Чернігові. Але докладних відомостів про те, як це саме було і як він там жив, я не маю, бо листувалися ми зрідка й кожного разу по якійсь річевій справі. Я вдавався до його за всякими порадами, коли що перекладав або складав, тим паче, що жив увесь час на Московщині, а він охоче давав ті поради й виправляв, що було треба. Що-разу він присилав і кожне своє ви-дання та підбадьорював до праці.

Живши в Чернігові, Грінченко розвив дуже жваву діяльність, видаючи популярно-наукові та инші книжки. Діло росточалося з нічого, бо які вже там гроші могли бути у Грінченків, як їм доводилося перекидатися з одного місця в друге та ще вишукуючи посади. Потім допоміг Ів. Череватенко, що жив у Великій Росоші, острогожського повіту.

Було їх три брати, мали вони майно й жили багатенько. Ів. Череватенко скінчив реальну школу у Воронїжі. Українські прихильно-

сти розворушили в йому українські вистави та відомий український філолог Митрофан Дикарев, що служив тоді у Воронїжі секретарем губ. статистичного комітету. На жаль Ів. Череватенко помер дуже молодим. Але тоді ж він, за порадою Дикарева (псевдонім в українському письменстві—Крамаренко), одказав одну тисячу карбованців на видання українських народних книжок і передав ті гроші Грінченкові *).

Дбаючи про поширення української путньої народньої книжки, - а такою були в той час саме-ино Чернігівські видання та оновідання Грінченкові, — він присилав мені тих книжок для продажу по Воронїжчині.

На прикінці 80-х років зазнайомив я з Грінченком Трохима Зіньківського, з котрим ми були товаришами, як він ще був у Харькові (про це я в свій час подавав докладні відомости Грінченкові і вони увійшли до життепису Зіньківського, виданого у Львові при його творах) Вони добре попріятелювали й листувалися. Грінченко допомагав Зіньківському своїми порадами та кріпив його щирим прихильним словом.

Досить характерно для Грінченка, що, пишучи потім життепис Зіньківського, він ніде не підкреслює тих своїх відносин, хоч про ті відносини добре свідчить саме написання життепису та впорядкування й видання творів Зіньківського, що зроблено було заходами, клопотом і працею Грінченка.

Усім тепер відомо, скільки робив Грінченко, але він далекий був од того, щоб колись висувати ту роботу на очі громадянства,

*) Він і сам написав один жарт українською мовою „Чорноморець".

далекий і від того, щоб хотіти й чекати якоїсь подяки за свою працю. Він вірив, що „праця єдина з недолі нас вирве“, і працював, не покладаючи рук, уперто, завзято. Ні на кого не покладаючись, упевнено йшов він до своєї мети. Тією метою була йому краща будучина рідного народу; шляхом до неї був вільний розвиток усіх його розумових сил, а єдиним способом—національна освіта. Певний у тому, він ні від кого не сподівався ні вказівок, ні подяки, а уперто й завзято робив своє діло. Що далі жив він, то більше впевнявся в тому, що йде певним шляхом, та й для других знаходив нові докази. Останніми роками він обернувся до писання соціал-демократів і показав нам на прикладах їхніх провідців Бебеля, Пернерстофера, Каутського й ин., що і соціал-демократи визнавали національну ідею й роботу на національній основі.

Життя Грінченкове, багате на всякі переслідування та утиски, що зазнавав він за свою працю та напрямок, ясно свідчить, що збочити з того шляху, одхилитись од мети ніщо не могло його присилувати.

В цьому полягає головна й найважливіша риса велетенської постаті Бориса Грінченка.

А ось його ж, звитяжця завзятого, слова, що їми він підбадьорював тих, що хитались, теряли мужність і віру, стогнали і нили:

Вийдем без суму і весело, гордо
Глянем в лице ворогам,
Щоб не сказали, що лихо лякає
Змучених в тяжкій борні...

В лихих пригодах життя він казав: „На те й лихо, щоб з тим лихом битись“.

———

Через де-які несприяючі обставини наша приязнь з Грінченком, хоч і не уривалася, але зносини стали не досить часті. Знову поновилися відносини і я побачив, що вони такі ж теплі та щирі, як і раніше,—це тоді, коли він оселився в Київі, а я в Харькові (р.р. 1902—1903). Влітку р. 1906 я бачився з ним у Київі, а в-осени того ж року він був у мене в Харькові. На його вже впало тоді чимало нового лиха: арешт дочки й тюрма, її хвороба, од якої вона й померла потім. Але початок ніби нової ери, громадський рух, можливість вільної культурно-просвітньої роботи, новий конституційний лад, українська преса, „Просвіти",—усе це окриляло новими надіями, крішило й бадьорило. Шпички, що вже почали знову витикатися, не смутили його, бо й справді, чого варті були якісь там дрібненькі зачіпки після тих утисків, що раніше зазнавала Україна на шляху власної культурно-просвітньої праці? Вважалося, що це з непривички до нового ладу, що згодом усе гаразд улаштується.

Цього року Грінченко редактував „Нову Громаду" й налагожував роботу Київської „Просвіти", що тільки-но була дозволена. Між иншим, він упорядкував бібліотеку „Просвіти", розбірав та систематизував книжки, складав покажчик і становив книжки по полицях. За цією роботою впорядкування бібліотеки я застав його влітку в Київі. Взагалі і в „Просвіті", як і скрізь, він не був увільнений і не цурався, поруч з важливою, і чорної роботи. І роботи тії й другої було в його завжди багато. Надто це вражало мене, як Грінченко працював у Чернігові коло видання українських книжок. Рукописи, коректа, зносини з дру-

карнями та книгарнями, пакування книжок— усе робилося власними руками його та його вірної дружини й співробітниці всіх його праць Марії Миколаївни. Лист, рахунок, напис на пакункові завсігди був написаний коли не самим Борисом, то Марусею Грінченковою. Дехто завважав, що це вже занадто, що навіть не гаразд отак „по дурному" виснажати сили, потрібні на більш важливе діло, якого, звісно, завсігди досить у такого діяча, та ще й письменника, як Грінченко. Але він був иншої думки: ні на кого було чекати, ні на кого покладатися, „жатва бо многа, дѣлателей же мало", як частенько казав Борис.

Тоді як Грінченко провадив таки й свою самостійну працю. Він почав видання бібліотеки „Молодість" і „драматичної" та переглядав, упорядковував і видавав свої попередні писання.

У мене, наслідком революційних подій 1905 р., було чимало тяжких пригод з моєю молоддю, а саме — над одним із синів ми чекали військового суду. Борис і розважав, і підбадьорював нас. За нашим лихом Борис ніби забував своє. Виходило, мов би й здоровля дочки Насті не турбувало його: ліки та життя в бору ніби вже досить підкріпили її після пробування в тюрьмі. Взагалі, близько знаючися з покійним трохи не 30 років, я не чув од його, щоб він жалівся колись на свої лихі пригоди *).

Инше враження було мені, коли я знову зустрівся з Борисом по весні 1909 року. На протязі коротенького часу він поховав матір,

*) В Харькові він одвідав ще Б. Ярошевського, а тоді подався до батька. Одвідувати його останніми роками Борис приїздив що-осени.

дочку й онука, а за ті два роки, що ми не бачилися (1907 та 1908-й), пережив він новий арешт дочки, тяжку хворобу дружини і хворобу дочки, що прокинулася в ній вже з непереможною силою й поклала в домовину. Новий арешт дочки, яку хотіли тягти до суду по відомій справі про „Лубенську самооборону", припав саме під час слабування жінки; їй робили операцію і вона пробувала в лікарні. Настя теж була вже така слаба, що не вставала з ліжка. Грінченко зазнав дуже багато й тяжкого клопоту, поки добився того, щоб її лишили в ліжкові під домашнім арештом. У слабої душа готова була попрощатись з тілом, а варта сиділа й стерегла ту душу, бо вона не одбула ще всіх життєвих митарств. Яке це повинно було чинити враження, кожне зрозуміє. Тим часом операція дружині вийшла на добре, і вона мала повернутися додому. Не можна й зміркувати який вплив зробила б ця картина домашнього арешту на дружину Грінченкову, що тільки що повернулася з лікарні після операції, яка одібрала в неї чимало сили. Грінченко кидався всюди, щоб не допустити такої зустрічі, щоб дочку увільнили від арешту раніше, ніж повернеться мати, і йому нелюдським клопотом удалося взяти її на поруки за тисячу карбованців.

Отакі пригоди, котрих частину тільки списав я тут, перебув Грінченко за останні роки свого життя, і в цих саме пригодах лежить певна причина його ранньої смерти. Це був могутній дуб і велетень бадьорий і враз його підтято ворожою силою.

Я вздрів Грінченка у Київі, в церкві, на похороні Косача, і живий жаль стис мені серце. Він змарнів, посивів, недобре кашляв,

хоч погляд був усе той же—живий, бадьорий, рішучий. Про слабість Бориса я вже знав, але на таке не сподівався.

Початки туберкульоза, як казав сам покійний, помічено у йому ще після перших років учителювання. Ото наслідки тюрми, надмірної праці, поганого харчування за парубоцьких літ, коли організм саме вимагає добрих для себе умов і їжі. Але життя на степу, під час служби статистиком на Херсонщині та вчителем на шахтах, ніби цілком зігнали хворобу, принаймні ми всі знаємо, як він працював після того в Чернігові та в Києві і як бадьоро себе почував.

З церкви ми пішли вкупі, бо він не провожав небіжчика на кладовище. С. Єфремову, що йшов з нами, на запитання, чи піде на кладовище, Борис відповів: „Як піду, то буде червона хустка", себ-то знов хлине кров з горла. І ця відповідь ще тяжче вразила мене.

Коли він почав підніматися по сходах у свою кватирю на 4-му поверсі по Маріїнсько-Благовіщенській вулиці, то кілька разів зупинявся, а то й сідав, відпочиваючи. Я зовсім схвилювався, побачивши таке, і прохав його вибачити мені, бо я тільки розворушу його, і краще б мені було не приходити до його. На це Борис почав упевняти мене, що нема чого так хвилюватися, що він і робить ще, і ось на літо поїде в бір, то й поправиться. Дачу вже тоді найнято для його в Боярці, під Києвом, і після Великодніх свят Грінченки мали туди переїхати. Дружина Грінченкова пішла на кладовище, то ми самі пообідали і пробалакали годин зо три. Борис цікавився громадським життям у Харькові, моїм власним життям, росказував про свої роботи (саме тоді

Винос труни з Володимирського собору.
(Похован. Б. Грінченка).

вийшло ще кілька книжок драматичної бібліотеки та переклади (Частині з Анатоля Франса). показував і ще тільки почату роботу. У-вечері він збірався йти на засідання „Просвіти", де він ще був головою, а я мав того ж вечора виїздити додому. Гаряче попрощавшися, ми розійшлися годин у 5 у-вечері.

Бадьорі речі Грінченкові та заспокоювання мало тішили мене, але я не сподівався, що то буде вже остання наша зустріч.

З Боярки я одібрав од нього, вже досить хворого, одного листа, де він турбувався й прохав за одного свого знайомого і питався, як ми живемо і що робимо.

В-осени я почув, що Боярка не помогла Грінченкові, і він з дружиною виїхав на зіму до Оспедалетті, в Італію. Про те, що він думає їхати кудись у теплу сторону, він казав мені ще, як ми бачилися. Їхати з дому за кордон не хотілося: казав він, що там нудно. На запитання про гроші на подорож він пояснив, що грошей, звісно, нема і напозичався вже він досить, але батько десь позичив для його тисячу карбованців.

З Оспедалетті він прислав мені листа, коли почув про мою замітку в харьківській газеті „Утро" з приводу хвороби.

Од щирого серця він писав, що я його перехвалив там, що такої похвали він не заробив. До речі сказати, що так саме писав він мені в році 1893-му після моєї рецензії в „Зорі" на його книжку „Під хмарним небом", що тоді вийшла у Львові.

Писав він і про гроші, що у його їх досить: вистарчить на зіму і на подорож до... Київа. Лист був писаний рукою Бориса, але докінчила його вже дружина Грінченкова, бо

у його пішла тоді горлом кров і йшла вона 3 дні. Борис тяжко знесилився й був уже ввесь час у ліжкові.

Ще раз прислав він звідти листа, але писаного вже дружиною, коли почув, що в аудиторії харьківської реальної школи читали народові з малюнками чарівного лихтаря його оповідання „Без хліба" і згадували про нього та його слабість. Він радів, що в Харькові, на який він взагалі мало надіявся, піби починається робота коло освіти люду на його рідній мові, яку одну тільки він і почитав за справжню освіту.

До речі буде згадати, що одривати себе од писання українською мовою та писати мовою російською він уважав за гріх і коли звертався до мови російської, то тільки тоді, як того вимагала користь самої української справи, або з службових обов'язків. В 1895 році, прославши мені писану російською мовою книжку „Земскіе книжные склады" (відбитка з „Земск. сборн. черн. губ."), він надписав: „Вельми любому Д-ві Т-ві неналежною мовою писане".

Забуваючи власне горе, Грінченко питався ще в листі, що то за судова справа мого сина і за віщо його кинуто до тюрми.

Взагалі листи Грінченкові завсігди були лагідні, ласкаві. Мета його життя та праця були прості, переконання міцні і сталі. До своєї мети він ішов, не збочуючи ні на ступінь і своїми переконаннями і на йоту не поступаючись. Але скільки він був у цьому суворий до себе, стільки м'який та участливий до инших. Коли через де-які неприємні обставини я одхилявся од національної роботи, то він ніколи не докоряв мені, а питав тільки, що я

роблю, або радив, чи не можна було б зробити те або те. В усіх тяжких пригодах мого життя він виявляв завсігди надзвичайну чуліcть. Який він був до мене, такий і до дружини моєї, хоч вони часом і змагалися.

Земля тобі пером, дорогий, незабутній друже! Я і дружина в останнє гаряче вітаємо тебе щирим прощальним вітанням.

Харьків.
6 V. 1910.

Д. Пісочинець.

Останні часи Б. Д. Грінченка.

Може, коли мине який час, я матиму силу написати докладно про пробування Бориса Дмитровича у Оспедалетті, але тепер, коли ще не затих покучий жаль, я цього зробити як слід не можу.

Особливо тяжко згадувати його живого. Так і встає він перед очима такий, який приїхав сюди: стомлений і худий з типічною постаттю й з дов хворого на груди, з великими блакитними очима, що іноді здавались очима розумної хворої дитини, стільки в їх було покори та невимовної журби.

З першого разу, як тут я його побачила, він зробив на мене вражіння людини, що тільки короткий час має пробувати на цьому світі. Відкіль воно виникло, я гаразд не розумію. Не можна сказати, щоб на вигляд Борис Дмитрович був уже такий хворий. Тут доводиться бачити гірших, що живуть і живуть. Не було у його й того психичного пригнічення, яке буває у безнадійно-хворих, що тратять цікавість до всіх пробяв життя, які безпосереднє не торкаються до їх, і психика яких через це блідне та пригасає. Навпаки, він цікавився усім, про все розпитувався, а головне—хотілось йому працювати і, ледве приїхав сюди, став мріяти про вороття вже через те одно, що тут нема необхідних для праці книжок, нема потрібної бібліотеки.

Спочатку він ще міг виходити на бульвар і иноді до моря, але не міг сидіти так, нічого не робивши, а ввесь час студіював італійську мову.

Неможливим здавалось, щоб ця людина була така тяжко хвора, щоб вона могла зникнути з цього світу, але все було почуття, що він між нами буде короткий час Через те в його присутности все здавалось мизерним, про звичайне життя було трудно говорити, як перед людиною, для якої все те не мало вартости, яка вже збіралася в далеку дорогу... Було так трудно говорити, як тоді пізніше, коли він лежав у труні...

Приїхав він з повишенною температурою, але міряти її що-дня не хотів, казав тільки, що він чує, що у-вечері вона підіймається до 38^0, або й більше. Коли часом міряв, то справді так і було. До свого здоровля він відносився чудно. По сей час не знаю, чи він не розумів, у якому стані було воно у його, чи йому було байдуже—тільки він і трохи не шанував його, навіть мов навмисне робив те, що могло пошкодити (в цьому був такий упертий, що ніхто нічого зробити не міг).

Коли стали наближатися роковини смерти його дочки, Борис Дмитрович став дуже марніти. Температура піднялася, він ледве ходив. Ще й до того простудився і на перші числа октября почалося погане. Правда, один час, потім, йому було полехшало, температура стала падати. Навіть збірався їздити гуляти, але у той день, як це малося почати, він знову застудився, ще трохи походив, а потім ліг і більше не вставав.

20-го ноября вночі у його пішла горлом кров і її вийшло стільки, що серце ослабло.

Тоді ледве-ледве вдалося вирятувати його. Смерти тоді ждали кожну хвилину, навіть він сам примітив, що йому дуже недобре й стурбувався та став робити все, що його прохали. Видно було, що йому схотілось жити і власне для того, щоб не завдати горя дружині і працювати для української справи. На щастя він все-таки не розумів усієї правди й був певний, що вернеться до Київа.

Тяжкі були ті останні сім місяців його життя. Взагалі для кожного страшна річ місяці й місяці лежати немічним, як мала дитина, але для його, що був такий делікатний, котрому було так неприємно когось турбувати—той стан був далеко гірший, ніж кому иншому.

Проте, хоч які були його страждання, хоч як йому було недобре, він був завсігди прихильний до тих, що були біля його й ніколи не чули вони від його різкого слова. Навпаки, навіть у найгірші години турбувався, чого не сплять, чи їли, журився, що його дружині нема відпочинку. Хоч і було кому замінити її, але вона не хотіла відходити від Бориса Дмитровича, та й він без неї не міг обійтися: навіть коли вона на часину виходила, робився смутний, турбувався, ждав. Цілими днями вона читала йому в голос, бо це його трохи розважало і не давало думати та згадувати.

До самого кінця він мріяв про поворот, часто роспитував про подорож, радився, як їхати. Можна було собі уявити, яка це мука була для тих, котрі знали як мало-мало надії було, щоб та подорож могла для його здійснитися. Проте маленька надія все-таки була. Може через те, що без неї було б неможливо тяжко, може через те, що вже кілька разів

вдавалося вирятовувати тоді, коли инший організм не видержав би. Напевне можна сказати, коли б не величезне горе, що мав на серці, він подолів би хворобу, бо організм мав досить міцний.

Борис Дмитрович останні часи майже зовсім не їв і, звичайно, страшно ослабів. Днів за десять до смерти, він подарував моєму чоловікові і мені книжку „Серед темної ночі", на котрій зробив напис. Це майже останнє, що він написав у своєму житті. Трудно було йому писати, мій чоловік, при якому він це почав, не міг дивитися і вийшов з хати. *Літери виведені тремтючою знесиленою рукою*, роблять таке враження, що не сила на їх глянути. Здається, що в тому нерівному писанні, яке колись було таке тверде, виразне та енергійне—вся історія замученої людини.

Нам'ятаю, зійшлися у їх ми всі четверо земляків. Це було пізно у-вечері, за кілька днів до катастрофи. Хворому було ніби то трохи краще. Це вже тоді значило, що він переживе ніч і день. Коли людина має от-от умерти, тоді певність, що вона не вмре оце зараз, а от завтра, може, навіть, після завтра —здається надзвичайно радісною, мов небезпека взагалі минула, мов якісь двадцять чотирі години—ціла вічність. Все навколо наче прояснилося і дихати стало вільніше. Чудну психику мають люде, як над їх головою от-от ударить грім!.

Коли ми сиділи й розмовляли, з хати хворого вийшла Марія Миколаївна й подала папір. То були, списані нею під диктовку Бориса Дмитровича, питання про те, коли і які йдуть поїзди, де міняються, коли прибувають: дала і вернулася швидче назад.

На нас ця записка зробила страшне враження. Якось мов усе стало в одну мить иншим.

Хата мов стала инша, світло засвітилось зловістно. До одчиненого вікна приступила чорна загадлива ніч, заглядала в хату наче темна непереможна сила, яка кожну хвилину могла увійти, взяти кого з нас і ми нічого б не могли зробити, нічого!

Було чути як у темряві ворушилося море, гомоніла невідома, всесильна природа: вона стояла біля самих стін мов ворог, мов владарь. Її не могли втримати ні мури збудовані людськими руками, ні одчай і горе людське. Вона тут наважилася взяти собі жертву і візьме. Не сьогодні, так завтра, після завтра...

І справді минула ця ніч, друга, а на третю Бориса Дмитровича вже не було на цім світі.

Смерть не тяжка була. Як заснув.

Лежав спокійний, замислений, наче осяяний непримітною ласкавою усмішкою. Хотілось стояти і все дивитися на його, намагаючись вгадати ту велику таємницю, котра його ще кілька годин назад живого духом і тілом, зробила таким непорушним, мовчазним, недбалим до усього того, що діється навколо.

Невже той дужий, багатий на думки й почування дух міг зникнути, так мов його й не було ніколи? Це здавалось неможливо. Здавалось, щось таємне, невидиме було над нами і навкруг нас. Хотілось прислухатись та придивлятись з надією почути, чи побачити щось таке, що зробить зрозумілою смерть.

Минула ніч. Крізь вікна став увіходити ранок. Над морем засвітилися рожеві й золоті хмари, ще темне і холодне хвилювало море, защебетали пташки.

Починався перший день.

В той день, як труну мали виряжати в дорогу, повіяв холодний вітер, „вітер з Росії", насіяв на сонце хмари і погода стала непривітною, осінньою. Поблідли ріжнобарвні килими трояндових плантацій, хмари затемнили зелені гори. Проти сивого неба різкими обрисами чорніли стрункі кипариси, що обступили капеллу, де дожидався останньої подорожі великий син далекої України.

Згірря, на котрому стоїть кладовище, все поросло пожовклою на сонці травою, чебрецем і зеленою березкою, що розсипала скрізь свої рожеві зірочки. Пахне сухим сіном, чебрецем. Пахне степом.

У темній маленькій капеллі, прибраній пальмовим гиллям навхрест, стоїть дубова труна, покрита трояндами.

Приходять люде, беруть труну і по мармурових сходах поміж густими хрестами, тихо несуть у-низ.

Через який час по білій битій дорозі посувається чорний катафалк, а за ним ідемо ми, земляки, та купка італьянців, з яких один несе червоний трояндовий вінок і червона довга стьожка має у повітрі.

Навколо ворушиться життя. На вулиці граються діти, біля порогів стоять високі чорноокі люде і жваво розмовляють. Коли труна наближається, всі стихають, поважніють і серіозними, смутними очима проводять труну того, хто, як вони чули, був великий чодовік, що все життя працював для рідного краю, оддав йому свою єдину доньку й замучений власним і народнім безталанням, приїхав умірати серед їхньої вічно зеленої, вічно заквітчаної природи.

Тільки поїзди пробігали поуз, не зупиня-

ючись, не втишаючи гуркоту. Як шалені вони поспішалися туди вперед, куди тихо посувалася труна.

Вечоріє... Коні зупиняються перед станцією, труну несуть у вагон. Він з середини увесь убраний пальмовим гіллям, трояндами, ріжним клечанням, поміст потрушений травою та квітками. Наче хата у нас на клечальній неділі .. Повітря, напосне пахощами клечання та трави, дурманить голову, нагадує минуле, нагадує далекий наш край і не розумієш часом, що це діється і де діється.

Труну становлять по середині, кладуть вінки. З гурту італьянців виходить один і зупинившись говорить коротеньку, але щиру промову кінчаючи:

— Ми не хотіли б, щоб ти од'їхав з нашого коханого, прекрасного краю без того, щоб ніхто з нас не сказав тобі слова прощання. Прощай, робітнику, що стільки зробив для свого краю, стільки страждав за його. Ми, італьянці, складаємо тобі останню пошану.

Тихо.

Потім рух. Приходять запечатувати вагон. Нічого тут стояти, все вже скінчили. Вирядили в останню подорож... Це ж та подорож додому, про яку він ще так недавно, ще так недавно роспитувався, про яку мріяв, до якої готувався...

І ось ця подорож здійснилася. Поїзд одійде тоді, як чорна ніч спуститься і як ні одна зірка не світитиме на небі, покритому чорними хмарами, що нагнав північно-східній вітер, „вітер з Росії", і убрав ними ясне небо наче в жалобу. Повезуть дубовую труну, на якій будуть в'янути й осипатися червоні троянди,

через гори і долини, через річки, повз великі чужі міста, повезуть день і ніч, день і ніч...

Через кілька хвилин почувся гуркіт позду, що приходив до станції. Зупинився, чути було, як чіпляли жалібний вагон, а потім знову розлігся гуркіт і поїзд рушив. Гуркіт і свист помалу затихали, затихали й затихли зовсім... Борис Дмитрович поїхав на Вкраїну...

Надія Кибальчич

Ospedaletti,
Italia.

Памяти Б. Д. Грінченко.

Весна... Найкраща пора на землі... Воскресає природа, дає почин новому життю, будить кращі надії в серцях людських—і немилостиво карає.. Це вже наша, українська весна! Згадаймо три минулі весни: року 1908—Володимир Антонович, року 1909—Микола Аркас, року 1910—Марко Кропивницький, а от слідом за ним і Борис Дмитрович Грінченко—усі весною! І з цим останнім весна була найбільш немилосердна: торік, за свого панування, з ніг його звалила, а цього року з-поміж нас на-віки забрала, не прибитого літами, немощного тілом а в розцвіті сил, дужого і духом, і тілом чоловіка. Де ж твоя правда, весно українська?

Скажуть: не саму ж весну українську винуйте—він скленив назавжди очі на березі Лігурійського моря, в пишній Італійській землі, де сонце, де тепло, де все зеленіє, цвіте круглий год... І це правда: багато винна Італійська земля, що Бориса Дмитровича не стало, бо хоч яка вона, дивитись принадна і чарівна, а проте без міри, без краю зрадлива. Не знаємо ми її, не звикли до її хитрощів, несподіваних примх, і за це тяжко покутуємо. Так було й з Б. Д.—і замість зміцніти, набратись сил та здоровля, він у тій пишній та гарній країні мало не зараз же таки як зліг ще в-осени, то так і не встав уже більше... Не

бачив ні тієї краси навкруги на землі й на морі—бачив тільки чотирі стіни своєї хати.

Довелося мені в-останнє бачитись з покійним на початку місяця, їдучи з Закопаного на південь Франції. Спинився я в Ospedaletti на кілька днів і натрапив саме на одну з тих примх південної весни, коли після чудових, літніх днів враз ви бачите перед собою зіму: страшенна холоднеча, вітри, а часом то таки й сніг. А що чоловік, їдучи в теплі краї, та ще й весною, не бере з собою ні кожухів, ні инших зімових причандалів, то такі примхи—чиста загибіль, а для хворого—то й поготів! Тим то за 5 день я ледві двічі зміг одвідати Бориса Дмитровича, та й то на яких пів-години... Хвилювалися ж ми обоє, Боже мій як, поки нарешті стрілися! Більше трьох літ не бачилися, і довелося зостріпутись—де і якими? Тяжко було бачити Б. Д., худого, немічного, що говорить то пошепки, то на ввесь голос, а особливо—як почне він тяжко дихати: з серцем було вже недобре... І хочеться наговоритись, як найбільш почути, розвідати, усячиною, що за три роки нашого лихоліття сталася, поділитись—і не знаємо, з чого почати, про що саме розмову завести. Як-раз тоді в „Раді" була звістка, що київський губернатор зажадав од „Просвіти" 12 брошюр на розгляд, і я завважив, що це трохи поганий знак. „Закриють „Просвіту!"—сумно пророкував Борис Дмитрович, і тільки, щоб хворого од сумних думок одвернути, дружина Б. Д. упевнено каже, що це нічого не значить, що й „Просвіти" не закриють, а так минеться. І почалася розмова з приводу тих 12 „зловредних" брошюр, що в них згодом стільки страхіття познаходили і „Просвіту" за це таки поховали.

„Нічого в тих брошюрах немає“—згожується Б. Д., що сам їх читав, коректував і т. и., і пригадує, що р. 1906 в цензурі тільки в одній догляділи щось незручне, але що брошюра була ще не видрукована, то Бор. Дм. там таки, в цензурі, переначив те місце, а проти такої редакції вже цензура не сперечалася.

Розмовляли про те, як найвигодніш їхати звідси додому—яким поїздом. Думками Бор. Дм. линув на Україну: „коли б швидче вернутись“! Не судилося за життя...

Не минуло й 2 місяці, як ми бачилися—і Бориса Дмитровича вже немає... І хоч бачив я його хворим, тяжко хворим, та проте ніколи не думав, щоб за такий короткий час хвороба змогла його нагнути до могили... В п'ятницю 28-го, у-вечері, його не стало... І про це *я знав* таки зараз—без телеграфного дроту, без листів... Вночи 23-го бачив я Бориса Дмитровича ніби-то не хворого, а зовсім як давніше... Багато розмовляли ми про всячину, а найбільш Борис Дмитрович говорив про те, що ось він вертається на Вкраїну. Цей сон був такий виразний, що я прокинувся, і мало не в голос сказав сам собі... „Певно, помер! Запам'ятаю день: у п'ятницю вночі“! А через 5 днів приходить „Діло“—читаю: так, у п'ятницю, 23-го.

Помер Борис Дмитрович, але не так, як инші помірають. Про Бориса Дмитровича сміливо можна сказати словами російського письменника:

...Весь я не умру,
Но часть меня большая,
Отъ тлѣна убѣжавъ,
По смерти станетъ жить...

Те, що він зробив для України, працюючи,

не покладаючи рук, без малого 30 літ,—то навіки „по смерти станеть жить!" А ім'я Грінченка так само на-віки буде вписане в скрижалі історії відродження українського народу. Ми, що стояли хто поруч його, хто хоч і далі трохи, не маємо змоги тепер навіть збагнути всієї ваги того, що цей чоловік зробив і які наслідки були і є од його різосторонньої праці. Це буде видно аж дальшим поколінням— і аж вони одведуть йому належне, вельми почесне місце поруч з инпими велетнями українського відродження.

Спи ж спокійно, чесний, незломний праньовниче, а за безмірні труда Твої буде Тобі пам'ять і слава до-віку!

Arcachon (France)
2 V 1910.

В. Доманицький.

ZK 1.94

На громадській роботі.

В найтяжчу пору реакції, коли все живе поховалося і завмерло під ударом приснопам'ятного указу 76 року, що наложив свою тяжку руку на все духове життя українського народу, вийшов на рідну ниву новий письменник, молодий юнак, що ввесь горів палко любов'ю до своєї батьківщини і щиро бажав працювати на визволення її з темноти й гіркої долі.

Дарма, що на привабній дорозі народньої праці стелилися колючі терни, яких приходилося найперше всього зазнавати народнім робітникам. Тяжко прийшлось і молодому Грінченкові, що виступив у той час, повний віри і завзяття, на рідній українській ниві.

Серед невеликого гурту українських письменників, що перейшли ту тяжку добу, його ім'я завше було обвіяне щирою любов'ю та пієтизмом серед того кола читачів та прихильників, яких роскидано по всяких куточках нашої України.

Ріжноманітна і плодовита діяльність його жде тільки ще своїх дослідників. Як поет, повістяр, і найбільше як добрий популяризатор, він уславився серед громадянства, особливо в останній час, коли хоч і з великими труднощами, але все-таки вже почала собі пробивати ширшу дорогу українська книжка. Таких по-

пуляризаторів і перекладчиків, як був небіжчик, небагато має наша література. Для цього мало бути добрим филологом, язикознавцем, але треба ще полюбити свою мову, бачити в ній джерело нашого осібного життя й нашої осібної культури і бути закоханим в її красу та силу.

В десятках своїх оповідань він будитьк ращі почуття в людині, розворушує її думки й заставляє полюбити велику правду-справедливість. Як художник старої реалістичної школи, він піддержує зв'язок з кращими традиціями нашої літератури, не раз черпаючи своє натхнення в поезії Шевченка і в кращих зразках західно-європейської літератури, мистецькими перекладами яких небіжчик обдарував нашу літературу.

Наш український театр повинен низенько вклонитися пам'яті покійного за десятки кращих світових п'єс, перекладених для української сцени: хоч вони зараз і не можуть побачити її, але до якого часу маємо хоч для читання гарну театральну бібліотеку із світових творів. Орігинальні ж його п'єси, написані в побутових тонах, довго ще будуть ставити на нашій сцені.

Окрім літературної та наукової діяльности, він усе своє життя був справжнім громадянином, оддаючи другим людям—громаді своє здоровля, знання, працю. Почавши свою життєву карєіру гіркою службою народнього вчителя, він мусів кілька разів міняти її, не задовольняючися з усього того, що він там знаходив.

Коли в некрологах українських артистів часто долю їх звуть нещасливою, а їх поле діяльности „тернистим", то в скільки раз це

саме треба побільшити, щоб уявити собі якусь неймовірну картину перешкод і прикростей, що стоять на дорозі громадському діячеві, тих тяжких неприємностей і образ, що приходиться зазнавати українському робітникові. З усіх боків, як вороги, так і „щирі друзі" стромляють ломаччя в колеса, кидають погрозами й обвинуваченнями. В такому становищі приходиться працювати українському літераторові, серед перехрестного вогню треба зберегти себе цілим, та ще й зоставити чистою та незаплямованою свою національну ідею...

Тяжко працювати в наші часи, коли молоді письменники вже мають свою школу, своїх проводирів і не уявляють з себе безбатченків. В згадану епоху, коли виступив Грінченко, цього не було. Велетенський дух Шевченка носився над рідним краєм, але працовників не було і доводилося починати все на-ново. Більш, як чверть століття держав він прапор української ідеї, в бурю і негоду тримав його високо і кликав усіх до гурту, до єднання...

Як тільки над Україною заблищало сонечко волі в 1905 році, київське громадянство заснувало „Просвіту" і перше місце в ній оддало Б. Грінченкові, обравши його головою й доручивши йому своє діло. Цим громадянство засвідчило свою любов і прихильність до письменника, що стільки років працював і кидав зерно в оброблену землю. Його засів дав плоди. Із одиниць виросли десятки і сотні. Багато ще осталося роботи і його нащадкам, але вмираючи, міг він сміливо сказати: „Нині отпущаєши".

Великі слова ми повинні понести з собою і до кінця днів своїх пам'ятати заповіт Бориса Грінченка:

Слава робітникам щирим!
Сором недбалим усім!

З великим жалем стоїмо ми над розкритою могилою співця горя народнього, що віддав життя своє за свій народ.

Хай останьою грудочкою землі на труну дорогого небіжчика будуть оці поетичні рядки:

Хто поліг із мечем у руках,
Хто життя все оддав за Країну
Зі словами любови в устах,
Тому слава як вірному сину!

Сергій Гурковський.

Просвітньо-видавнича діяльність Бориса Грінченка.

Свідомі українці всіх часів надавали велике значіння виданню та ширенню дешевих і корисних українських книжок. В 60-х роках у Петербурзі роспочалася була жвава робота: видавались так звані метелики. Одначе, вже від половини 60-х років ця діяльність під впливом тяжких обставин, потроху завмірає, а відомий указ 1876 року і цілком її приголомшує. Окремі спроби відновити, оживити цю справу робляться в 80-х роках у Харькові, в Київі... але нічого сталого якось не складається аж до 1894 року, коли заходами Б. Грінченка починається вже постійне видання народніх книжок у Чернигові. Цю роботу він провадить на протязі семи років і припиняє тільки в 1901 році,—тоді, як у Петербурзі було засноване „Добродійне товариство для видання корисних і дешевих книжок". Товариство засновано в році 1898-му, а року 1901-го воно вже вбилося в колодочки і, передаючи туди свої видання, Грінченко був певний, що передає його в добрі руки.

Думка про добрі книжки для народа свінула в голові у Грінченка разом з тим, як прокинулася в йому свідомість і бажання служи-

ти освіті рідного народу. Вже тоді ж (рр. 1881—2) він збірає з товаришами спілку, щоб складати та видавати народні книжки, і цій роботі віддає свій вільний час поруч з роботою в школі. Своїй роботі на цім полі він не надавав великого значіння, але думав, що ми можемо виготовити ґрунт для доброго сівача, що прийде згодом і рясно засіє з'орану ріллю. На початку 1883 року він пише з слоб. Сфремовки, зміївського повіту, на Харьківщині: „Написав читанку для дітей дома, але не знаю, чи здатна вона куди-небудь. У цензурі лежить три моїх перекладу... окрім того у цензурі ж і вірші мої, збірник. Живу у Полтавщині (бо Сфремовка була слобода московська, то він, учителюючи в ній, перебрався жити в сумежну Полтавщину. Д. П.), де-що записую, де-чому вчуся. А що далі буде, не знаю... мабуть треба *робити, робити, робити* . Ми воли у ярмі, котрих запрягли та ще й підганяють та повертають туди або сюди. Але й воли з'орють ріллю, прийде сівач, рясно засіє і запишнішють сходи".

За приводом Грінченка так саме робили й ми, його перші ученики й товариші: я, Спілка, потім Маруся (Загірня), Настя В. З наших рук виходили потроху переклади, переробки, компіляції, де-що й самостійного; зверталися й до народніх творів: казок, дум, пісень. Хоч як тисла цензура, а було все-таки так, що наших мизерних грошевих вкладок не вистарчало на видання, доводилося шукати і видавців-книгарів. Надто тісно було Грінченкові, що завсіди побивався, їх вишукуючи. А тут ще й книжок треба було—аж кричало!

„Моя думка така,—писав Грінченко,—що дбати треба перш про видання книжок, а тоді

вже про росповсюджування, бо в нас затого нічого й росповсюджувати. До росповсюджування ж треба прихиляти й направляти книгарів. Книгарі-„лубочники“ дуже гарно росповсюджують книжки в народі, тим треба дбати і про те, щоб вони брали і видавали ті книжки“.

Було випробовано всі шляхи і всякі способи поширити справу видання народніх книжок. Досвід з тих спроб був такий: Губанов—крутій, з яким ніяк не можна вести діла. Леухін та Ситін видавати українські книжки відмовились, бо у їх, мовляв, не організований продаж книжок на Україні; „Посредникъ“ радив перекладати на російську мову, а видавати українською мовою одмовив. „Як бачите,—пише Грінченко (в лютому 1892 р.),—скрізь уже запитувано і скрізь виходить одно, що в „сусіди“ погано прохатись, а треба своєї хати. Але поки не збудували своєї великої—будуймо хоч куріні“.

Цензурні заборони, що густо сипалися й на ті нечисленні рукописи, які до цензури посилалися, приводили ще Грінченка до думки заснувати видавництво в Галичині чи в Буковині „і кожну цутяцу, тут заборонену книжку видавати там і *проводити сюди*“. Для цього треба прибрати відповідний папер, розмір, друк, та цьому вже можна б якось зарадити. „Тільки тоді, пише він, нам буде пільга. *Я вовог відомої приказки про „ласкове телятко“, а цілковитий прихильник до формули: виявляймо силу і матимем, що схочемо.* Коли ми робитимем так, як я кажу, то тим ми виявимо силу і одержимо, що хочемо“ (лист 30. IX. 1892 р.).

Почасти хотів він зарадити лихові, посилаючи книжки для видання „Просвіті“ (у

Львові), та, на жаль, і з „Просвітою“ важко було порозумітися в цій справі. Найбільше дошкуляла знову таки „цензура“, що її малося здихатись, друкуючи книжки в Галичині. І що було найболячіше, що це не була цензура урядова, що її ніяк уже не втечеш. Ні, люде по своїй волі замикали уста одне одному. Часом ця „цензура“ була ще краща од московської. От, напр., в Росії було видано оповідання про Сократа. М. Загірня переклала те оповідання й послала в Галичину, а „Просвіта“, видаючи його що поодміняла, а що й повикидала геть, як от про панка, що лежав, обмахуючися хусточкою.

Не краще вражали й такі дивні міркування Просвітян: „Як хочете,—пишуть Грінченкові з „Просвіти“, —щоб частіше ті праці видавано в „Просвіті“, то пришліть спеціяльно для „Просвіти“ ще якийсь псевдонім, бо дехто на виділі „Просвіти“ говорить так: праці д. Чайченка всі добрі, але ми не можемо друкувати все Чайченка“.

Отже так чи инак, а треба було мати хоч курінь, та свій. Такий курінь, і заклав Грінченко року 1894 у Чернігові на ту тисячу карбованців, що для цієї мети подарував Ів. Череватенко.

В червні цього року він пише звідси: „Я вже роспочав у Чернігові видання. Видруковано кожної по 5 тис. прим.: 1) Чайченко: Батько та дочка. 5 коп. 2) Його ж. Підпал. 3 коп. Друкується 10 т. прим. Робінзона. Мають посилатися до цензури Харитя, Ялинка, П'ятизлотник. Послано „Настя-Шкода“. Далі він прохає писати белетристику з „прикровенною наукою“. Гонорар 50 прим. і умова не видавати 5 год. „Це я того такий скупий, каже,

що кожна копійка з цього видання знов повинна піти на видання". Запитує ще він „книжок гарних, рукописів", просить написати „неодмінно список усіх тих книжок (з усяких літератур), які, каже, на вашу думку, треба перекласти *для дітей* (до 15 рок.); маємо перекладати, то складаємо список" і присоглашає пристати до тієї роботи (перекладання). Ще запитує: „Чи не порекомендуєте чого перекласти або переробити для народнього видання?" В цьому році ще було видано „Робінзона" і збірник пісень „Живі струни",—першої 10, другої 5 тисяч. Усього ж 25 тис. прим За 1895 рік видано: „П'ятизлотник", „Харитя",„Вірна пара", Кум-Хан, „Добра душа", „Катерина", „Чорноморці у неволі". Усього на 30 тис. прим. На прикінці цього року в цензурі ще лежать: Маленькі люде, Байки, Санько-музика, Неймовірний, Безщасний батько, Барвінок (збірник).

Машину, як бачите, відразу було пущено на всі заставки.

Як же сприяли обставини ходу тієї машини?

Тоді, як оповідання так-сяк можна було добувати для видання і в нових авторів і брати з старих,—популярно-наукових речей ніде було взяти, та й цензура до них гостро ставилася й була особливо вередлива. Такі оповідання завдають найбільше клопоту Грінченкові і найбільше його хвилюють. Одібравши од мене одно таке оповідання, що зараз же й пішло до друку він пише: „Будьте ласкаві, пишіть іще „прикровенну науку", яко мога більш її пишіть" Далі йде ціла низка пропозицій про віщо треба б написати й які мої популярно-наукові речі, вже видані в Галичині,

гаразд би було, де-що переробивши, послати до цензури. Нарешті він просить нахилити до писання таких оповідань з наук природніх д. Степовика, що в 1882 чи що році видав „Оповідання про комах“, а потім якось і замовк.

Чимало мороки і з техникою справи.

Рівнючи умови видання „дешевих“ книжок відомими лубочниками з своїми виданнями, Грінченко пише: „Нема нічого дивного, що вони, Губанови, видають так дешево: у їх і друкарні, і продаж организований! А от организуйте це все в Чернігові, де книжка повинна лежати, бо не стає друкарської сили, щоб її надрукувати. Та ще й так: вони поставили діло широко і мають змогу з перших рук купувати матеріял (папер), а це великого важить“. Одначе, порівнявши і в тих умовах розмір та ціну виданнів своїх та лубочників, Грінченко приходить до висновку, що вони, лубочники, тільки удають, що пускають книжку дешеву. Напр., у Губанова 4 квадрати, 21 рядок на боці друку дрібнішого. Коли б „Робінзона“ отак видрукувати, як Губанови друкують, та по їхньому поцінувати, то мусіли б брати 14 к. у Грінченка ж 10 коп. Взагалі, дешевше як 3 коп за аркуш книжка на село не продається, коштує ж аркуш Губанову $^1/_2$ коп., а йому 1—$1^1/_2$ коп. Продаючи, він брав 50 проц. номінальної ціна та почтові втрати на пересилку.

Давалася в знаки й друкарня такого невеликого міста, як Чернігів. В жовтні 1894 р. Грінченко жаліється, що „дальші видання забарилися, бо в друкарні стільки роботи, що одсунули (його роботу) на кінець року“, а на прикінці того ж року пише, що „Живі струни“ ще не вийшли, а „П'ятизлотника“ ще й не починав

друкувати. „Це такі наші друкарні! Хоч плач!“ І в 1895 році знову жаліється. „Казку вашу одібрав; друкуватиму зараз і коли тільки не буде ніяких перешкод в друкарні, то місяців за два мабуть видрукується. (Бачите, як у нас швидко робиться? Горечко мое!“).

Ще важче було організувати продаж книжок. Видання роспочалося в половині 1894 р., а в половині 1896 р. Грінченко писав мені: „Напишіть ви до якого часопису російського, більш читаного, рецензію на народні Чернігівські видання. Цього дуже треба, бо вони погано продаються і діло стає; вже в мене нема грошей і один дозволений рукопис лежить“.

Згодом продаж налагожується трохи краще. В половині 1897 р. Грінченко пише: „Не скажу, щоб видання продавалися тепер зовсім добре, але все ж тепер справа стоїть краще, ніж торік“. І в дальшому 1898 році писав він: „Продаються помалу. Продавалися б ліпше, коли б це не Чернігів, коли б мав свою книгарню, коли б у нас із жінкою було більше вільного часу“.

На перешкоді доброму розвиткові діла, на думку Грінченка, стояли три речі: а) цензурні заборони, б) малі грошеві засоби та в) малий у його вільний час. Опріч цих і ще скілька менших перешкод. Ні одну з цих перешкод він, на жаль, не мав змоги скинути з дороги.

Але найбільше дошкуляла *цензура*. Щоб їй догодити, доводилося: а) писати „прикровенну науку“, себ-то популярно-наукові речі викладати на кшталт оповідання; б) замовчувати переклади та переробки; в) уникати серій книжок; г) затушковувати якось єдність ряда книжок; д) коли той самий автор давав скілька річей, то мусів ховатися під кількома

псевдонімами; е) щоб не пізнали руки, треба було вишукувати різних писарів; ж) щоб заховатися авторові (що він той самий), треба було посилати рукописи з різних місць і в тих місцях мати певні адреси для звороту рукописів. Не раз Грінченко звертався до мене з проханням послати рукопис з того міста, де я живу, та тільки, щоб і не од мене (бо мене знають), „а від когось зовсім невідомого цензурі і щоб той чоловік своєю рукою надписав „адрес для возвращенія".

Вишукувати таких людей була чимала морока. Так саме й вишукування „різних" писарів-українців. „Це питання—кому переписувати—і в мене завсігди має вагу, бо наше з жінкою писання там уже знають", жаліється Грінченко.

Доводилося підніматися на хитрощі, брати упертістю, завзяттям. Моїх „Картагенців та Римлян" Грінченко радить так якось назвати, щоб не видко було історії, та розбити ще на три цілком порізнені книжки, то може якось і проскочить. „По світах" не радить ставити заголовком, бо в очі кидатиметься „географія". Заголовки радить прибірати такі, щоб цензурі здавалося так собі дурничкою, балаканиною.

Жалкуючи, що мені не дозволено Сковороду, Грінченко підбадьорює: „Але що ж ізробиш? Ви на те не зважайте. Заборони скрізь, раз-у-раз (добра потіха!). А иноді й щастить, от як Загірній. У той час, як їй дозволяють, напр., Стефенсона та Орлеансь у дівчину, мені забороняють невинну Сахару або Гутенберга. Але я на те не зважаю. Мені заборонили Котляревського і по вкраїнському і по московському. Переробив і знову незабаром пошлю. Те ж раджу й вам. Одмініть заголовок, псев-

донім, пошліть від когось иншого. Бо хоча цензура й забороняє, але часом і пускає. Через віщо те пустила, а те заборонила *ніяк не можемо зрозуміти*. Через те й доводиться посилати всячину, рахуючи собі, що а може так чи сяк проскочить".

Доводилося і до міністра й до сенату звертатися. „Народні казки мені заборонила (цензура), жалоба до міністра не пособила, тепер подав у сенат", писав він в 1896 р. Деколи це допомагало. Так, збірничок „Криничка" 2 роки лежав у цензурі заборонений. Після домагання в головному управлінні по справах друку дозволено, хоч з 4—5 аркушів зосталося тільки $1^1/_2$.

Зате кожний випадок, що може ненароком траплявся з цензурою, він силкувався витолкувати і використати. „З цього ви можете бачити, пише, що цензура (хоч вона й заборонила книжки про Гутенберга та про Сахару), починає пускати де-що й науково-популярне (Страшні забавки, Чума, Жанна д'Арк). Треба, коли так, скористуватися з цього". Слідом за цим до цензури йде: Лінкольн, Гус (що так і не побачив світу), Гребінка і т. ин.

Пригляньмося ще до тих зовнішніх обставин, що посеред їх жив і робив ото Грінченко в Чернігові.

Оселився він там з початку 1894 р., занявши в земстві посаду „ділопроізводителя оціночної комісії", а від 1898 р. секретаря губернської земської управи. Всього він тут вижив 8 років. Та становище його ніколи не було певне. Вже в році 1895 він писав, ніби обставини його такі, „що ми сьогодні в Чернігові, а де будемо завтра—я не знаю. Адміністрація дивиться на мене через те, що пишу й видаю

вкраїнські книжки, дуже скоса". Так само і в дальшому 1896 році каже, що кращого нічого не може сказати... хиба гірше доведеться.

І роботи було досить. В грудні 1897 р. писав він: „Ми готуємося до нашого зібрання, що має бути 17 січня і ходимо тепер в управу вранці і ввечері. Робити дома майже нема часу, а то ще й утома не дає". Вільну хвилину він усе-таки вживає на етнографію, яку мусить почати друкувати з нового року, та на те, щоб виробити свою нову драму. З нового року друкуватиме 8 своїх оповіданнів, Катерину (друге вид.) й ин. На прикінці 1896 року його було потрушено. Здивувало його, що „хочуть те, чого нема, знайти". „Здається, каже, живу просто, кожному видко, що пишу й друкую по вкраїнському, инших діл, опріч служби, не маю, але людині того мало!".

Нічого революційного в його, звісно, не знайшли, але без неприємних наслідків не обійшлося. Згадуючи про них, він писав в 1896 р.: „Останніми часами багато всячини такої траплялося, що і час і спокій однімали". Сподівався й на далі не кращого, а гіршого. „Унас,— каже,—земські вибори перемінили управу. Наслідком цього може бути те, що доведеться тікати з Чернігова".

Але тікати тепер не довелося. Навпаки, в січні 1898 р. „несподівано саме під час земського зібрання" його зроблено секретарем. Йому ще торік давали цю посаду, але він тоді зрікся її, бо вона брала б у його багато часу. Тепер же справа так стала, що зректися не можна було. „І от через те, пише він у квітні, я ввесь час, аж до цього тижня, мав силу нової роботи, що забірала в мене здебільшого ввесь день". Оттаке „здебільшого" стало тепер що-року. В жовтні 1899 р. Грінченко пише:

„не можу вам зараз нічого написати: насуває земське зібрання, робимо до 12 або й до години ночі. Лецве вистигаємо пообідати".

В кінці того ж 1899 року він мусів уступитися з посади секретаря. А згадки про неї були досить сумні. „Зазнав я, каже, за останні часи чимало гіркого, та й тепер не мед".

Серед таких умов і обставин тільки велика віра в ідею й працю кріпила невтомного робітника. „Це дочасне", пише він 1894 р. про всяку гонитву та утиски: „ми свого досягнемо. Наша ідея не може вмерти. Вона подужа всі перешкоди. Коли ідея жива, то нема їй на світі ніяких перешкод. Наша ідея жива й живуща. Вона не вмерла в далеко гірших обставинах, не вмре й тепер. Вони тепер сміються, а ми терпимо. Але прийде час, коли ми засміємося веселим, радісним сміхом".

Ніколи в йому не прокидалося сумніву, чи варто в таких обставинах робити. Він каже: „У всякому разі ми робимо це через дві речі: 1) все ж, хоч страшно помалу, ідея таким робом ширіться та 2) щоб, як прийде час нашого тріумфу, мали ми право сказати: в найтяжчі часи ми робили все, що треба".

Та не все лихо та утиски. Зазнавав і Грінченко радости. Таку чисту радість давали йому успіхи нашої ідеї. В ті хвилини він забував і всі лиха, і гонитву, й утиски. В один з таких радісних хвилин року 1900 пише він: „Да то все дарма (що було гіркого. Д. П.), а от що веселить—що скрізь люде оживають і живуть, що наша наука й література росте, що наш голос уже в Європі чують, що сами ми починаємо говорити таким робом, яким достойно людям (а не паріям) озиватися! Сим душа оживає".

Справді, за успіхами рідної справи забував він усі власні халепи, бо це ж писано в

1900 році, після того як його випхнуто з земства.

В 1901 році Грінченко ліквідував справу видання. Тисячу карбованців—Череватенкові гроші—він передав „Просвіті“ у Львові на премії за добрі народні популярно-наукові книжки, а решту (книжки й гроші)—теж тисяча карбованців—Добродійному товариству в Петербурзі.

За цей час, 8 років, було їм видано у Чернігові 50 окремих книжок на 200 тис. примірників.

Оглядаючись на пройдений у Чернігові шлях, на його працю коло видання народніх книжок, мимоволі згадуєш Пушкинові слова:

Такъ тяжкій млатъ,
Дробя стекло, куетъ булатъ.

Важкий вершляг обрусительної політики уряду, гонитва, утиски та боротьба з ними загартували не тільки Бориса Грінченка—вони викували ще цілу купу його й учеників і наступників, що з ними вже не загине наша справа. Погляньте лишень на видання Добродійного товариства, Часу, Просвіти (київської), Українського Учителя, Віку й ин, і ви впевнитесь, що це не порожні слова.

Якось Грінченко писав мені: „Я взагалі трохи фаталіст. Мені здається, що досі з усих моїх нещасть мені й добро виходило,—це була плата за відбуте лихо... як маєш цю думку, лекше терпіти“.

Це він потішав себе, щоб лекше терпілося. Але ці слова й навсправжки збулися. Не тільки йому, а і всій справі на добре вийшло. Це певна наука і нам, і нашим гнобителям.

Ні, справді, коли ідея жива, то нема їй на світі ніяких перешкод, а наша ідея жива й живуща. Вона подужа всі перешкоди. „Тільки,—закінчимо знову таки словами Бориса Грінченка,—*ніколи не треба духа вгашати, ніколи*!

Д. Пісочинець.

Людина повинности.

Всім нам доводилось спостерегати чудову картину, коли темної зоряної ночі мало не щохвилини прорізують небо ясні смуги падучих зірок. Немов дощем вогневим рясно падають вони, зникаючи без вісти в світовому просторі й лишаючи по собі неясні одлиски якогось незваженого суму. Була зірка—і нема її; світила ясно—і згасла, де ділась—ніхто не скаже... Наука, правда, докладно виясняє причини тих вогневих дощів, наука знає, коли й через віщо вони бувають. Але... темної, хоч і зоряної, ночі так гарно марити серед тиші і від сухого наукового пояснення думка мимоволі якось обертається до повних глибокої поезії, безпосередніх вражіннів та внутрішнього змісту народніх переказів. Зорі—то, кажуть, душі людські. Кожна людина на землі має свою зірку на небі. І що краща людина на землі, то ясніше зірка її сяє на небі; коли тут, у-низу, відбувається останній акт людського життя,—там, у горі, зривається зірка з призначеного долею місця й котиться до-долу. То душа з тілом розлучилася: погасло життя—гасне й та зірка, що була видимою ознакою його, прорізавши попереду ясною смугою темряву навколо себе.

Гарне оце повірря Не таким самотнім, не таким сиротою почуває себе чоловік, певний,

що вся природа бере участь у його житті, в його муках та радощах на землі. Тільки цілий, гармоничний, не переполовинений світогляд міг додуматись до того, щоб себе зробити осередком усього світу, поставити себе в центрі всієї природи і собі на службу створити небо і землю і „вся, яже в них"... Звичайно ми дуже добре знаємо тепер, що не для людей сяє сонце, не за-для їх ходять од віку встановленними шляхами несчисленні світи; знаємо, що земля тільки микроскопична порошинка в світовому просторі, а в світовій економії ціна людині така ж, як і всякій формі матерії. Знаємо, але... так гарно марити серед темної ночі важких, буденних обставин, марити про щось ясне й величне, що підіймає духа в гору. І на підмогу нам приходить, набіраючи глибокого змісту народня теорія падучих зірок, отих „літавців", що прорізують над нашими головами холодне небо ясними смугами. Нехай природі нема жадного діла до нас і до справ наших, але ми сами зробимо її участницею наших смутків і радощів, присилуємо її до цього своєю творчою фантазією, як присилував старий невідомий поет наш усю природу відчути горе людське:

Никли трави жалощами,
Гнулось древо з туги ..

Хоч символом нашого життя зробимо ми оту велику, чужу природу і тим наблизимо її до себе, наллємо її, холодну й байдужну, теплом щирого спочуття до нас. Хоч аналогії ми з неї братимемо, щоб ними пояснити для себе те, що в житті людському творитися, ще більш для нас часом темному, ніж ота далека природа.

Отже в людському житті буває иноді, що

цілим вогневим дощем проносяться падучі зорі. Одно по одному люде, яких ми звикли бачити ясно-світючими на обрію людської думки,

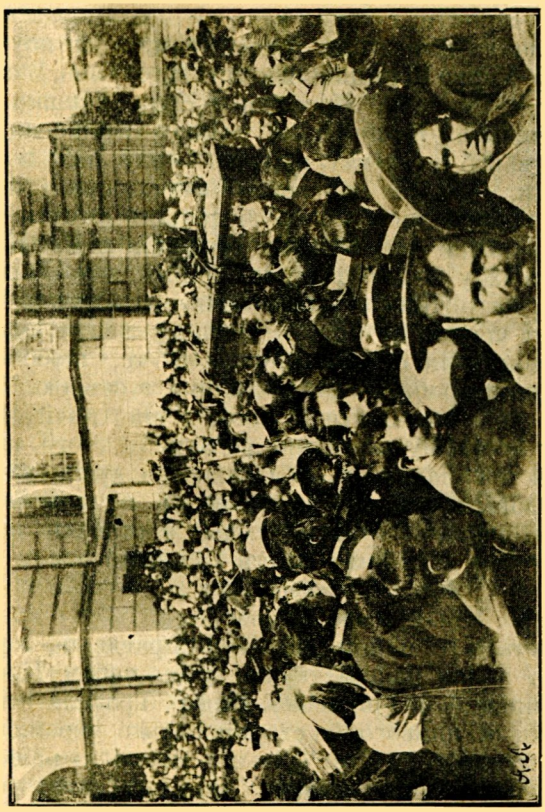

Похоронна процесія в дорозі на кладовище.

враз спалахнуть дужче, на мить проріжуть темряву і—на-віки згасають... Згасають, правда, тільки физичною істотою своєю, бо лиша-

ють по собі „вічную пам'ять" серед людскости і довго ще з-за могил керуватимуть її долею, проказуватимуть ті чи инші шляхи їй. От і останніми часами пройшов ніби отакий дощ падучих зірок над нами; мало не в один раз ціла плеяда визначних людей зійшла з кругу світа. Марко Кропивницький і Марк Твен, Б'єрстьерне-Б'єрнсон, Пассовер і Кох, Ожешко і Грінченко... Ясні проміні великої інтелігенції, могутнього інтелекту, моральної сили, цвіт людскости, — зорі, що сяли під хмарним небом нашого звичайного буденного життя,— такими були для великих громад ці люде Кожен з їх у своїй сфері, не одинаковими засобами, на ріжних стежках осявали вони людскості шляхи до нового кращого життя і разом покинули цей світ немов на те, щоб помітнішим зробити своє прощання з землею. Чи ж не дощ оце падучих зірок темної ночі? Чи ж не побільшується вага втрати од того, що разом посипалися з неба людської думки такі ясні зорі, що одночасно покинули вони землю і тим більшому гуртові людей поставили загадку про таємницю життя і смерти?..

Котилася з неба зоря
Та й впала до долу,—

співається в нашій пісні,—і справді дві зорі впало й під нашим українським небом: Кропивницький і Грінченко. Надто вразила всіх смерть останнього, бо старий батько українського театру був уже більш символом нашого відродження, свідком минулого, тоді як Грінченко фактично стояв і довго міг стояти на аван-пості нашого громадянського житя з зброєю у невтомній руці, та ще під такий час, коли як-раз таких рук найбільша потреба. Гим

то голосною луною по всій Україні розійшлася звістка про смерть невсипущого діяча на рідній ниві і ми стали свідками національної демонстрації, у нас ще небувалої. Чимало українських похоронів доводилось мені бачити, але такóго похорону ще не було. Тисячні юрми народу, десятки вінків і промов, нестримані сльози над могилою, жалі безустанні й загальне зворушення — ні, не вірилось, що це українського письменника ховають. Я на власні очі бачив, як плакали чужі невідомі нікому з нас люде, кажучи, що велике щастя заслужити собі такий похорон. І це справді щастя—і своєю смертю навіть прислужитися рідному краєві та під тяжкий час загального зневірря знов надихнути бадьорости в душі живим. Така смерть варта того життя, якого кінцем вона стала, і через те власне не про перемогу смерти тут говорити треба...

Тепер, над незаростою ще могилою, рано ще спинятись докладно над історією життя небіжчика та над його—сміливо пишу це—історичної ваги заслугами перед рідним краєм. Це певне буде зроблено згодом, як затихнуть перші жалі з приводу великої нашої національної втрати. Тут хотілося б мені тільки хоч загальними рисами позначити той образ, що з'являється перед нами сполученим з ім'ям Грінченка,—образ не так письменника, працьовника невтомного та непохитного борця за добро рідного краю, як образ людини, що великою мірою обдарована була своєрідними рисами дужої, міцної, орігинальної індивидуальности. Небіжчик справді визначався рисами тієї індивидуальности, яку можна зломити, але нагнути, схилити силомиць і не думайте;

тієї індивидуальности що своєю незломністю, непохитністю, гармонійністю між теорією й практикою, між словом та ділом, бажаннями та вчинками творить життя кругом себе і сами обставини нахиляє своєю залізною волею. Ми зараз побачимо, що Грінченко справді та ки їх нахиляв і тим роспускав коло себе паруси того ореолу, яким було оточене його ім'я серед широких кругів українського громадянства.

Попереду прохаю читача звернути увагу на дві біографичні дати. Р. 1880-го на 17-ій весні свого віку Грінченко вступає до життя свідомим робітником, маючи за собою всієї науки—кілька класів реальної школи. І р. 1910-го одходить од життя, зробившись бажаним членом багатьох наукових інституцій та співробітником усяких наукових виданнів,—одно слово, ученим, якого праці залюбки друкувала російська Академія Наук. „Недоучка"—згорда сказали б дипломовані нездари, довідавшись про офіціяльну з наукового погляду кваліфікацію небіжчика, але треба було поговорити з цим „недоучкою", треба тільки поглянути на його єдину в своїм роді бібліотеку, треба оцінити як усе це здобувалось, щоб з пошаною схилити голову перед цією людиною „без освіти". Все, що придбав Грінченко, — широкий світогляд, академичні знання з усяких сфер науки, знання чужих мов і т. и.—він придбав с а м, власними силами,—ми ж знаємо, з чим випхнула його в світ офіціяльна школа... Скажуть, що це звичайна в Росії доля визначних людей, бо не хто, як „недоучки"—Бєлінський, Михайловський та інші—вели за собою громадянство, будили думку й проказу-

вали їй нові шляхи. Це так, але навіть серед таких людей Грінченко був винятком, коли зважити на ті виключно тяжкі та несприятливі умови, серед яких йому доводилось провадити свою боротьбу за знання. Адже не забуваймо, що мало не цілий вік, опріч останніх кількох років, прожив він не в якихось центрах громадського та розумового життя, а по глухих провінціяльних закутках, серед каторжної праці народнього вчителя, земського статистика, або секретаря земської управи, по волі чи по неволі часто кидаючи навіть не нагріте місце, щоб шукати собі нового притулку й пристановища За таких обставин з недовченого реаліста вийти на визначну наукову силу—на це треба якоїсь надлюдської сили, сполученої з непереможною жадобою до знання, залізної волі, надзвичайно міцної вдачі та не аби-якої талановитости. І розважаючи вплив кожного з цих складових елементів, я не знаю, якому з них дати перевагу. Певніше буде сказати, що всі вони поєднались у Грінченкові з тією гармонійністю, яку так рідко можна спіткати серед людей і яка в гурті дає ті виборні натури, що такий глибокий слід по собі звичайно лишають.

Оця гармонійність, викінчення—то перша риса, що вражала вас у Грінченкові. Візьміть його найперші поезії, з якими виступив він р. 1881 на літературну ниву, і порівняйте хоча б до його творів з останніх часів. Поступ думки й техніки, багатчий арсенал образів, дозрілість ви безперечно завважите, але і з цих останніх праць, і з тамтих хлоп'ячих віршів на вас однаково визиратиме обличчя цілої, гармонійної, певної себе людини. Рідко хто може прикласти до себе з таким правом чудові слова:

„теченіе скончахъ, вѣру соблюдохъ", як Грінченко. Він справді додержав віри своєї. Самотужки здобувши її, самотужки підперши її всіма науковими доказами, розгорнувши її на цілу широчінь і красу, він її чисту, без жадної плями доніс цілу й до могили і тут так само чисту передав наслідникам свого діла. Це може найвище щастя, якого годен зазнати на цім світі чоловік.

Отже гармонійне поєднання методів праці з її метою й засобами – ось що дало нам Грінченка, того Грінченка, що його ім'я не забудеться в історії рідного краю,—так багато бо він зробив для його. Зробив скрізь, де тільки треба було робити, де тільки запущена нива українського життя кликала робітників, де на їх потреба була. В поезії, в белетристиці, в науці, в шкільному питанні, в популярному письменстві, в кристалізуванні політичної думки, в повсякчасній щоденній праці по всіх усюдах, на всяких упругах громадського життя— скрізь знати руку Грінченка, всюду поспішав він, стаючи в перших лавах і ніколи не ховаючись за чиюсь спину, жертвуючи собою, своїм талантом, розмінюючись на дрібну буденну роботу, до якої так мало знаходиться охочих. Єсть чудовий у великоросів вираз про працьовиту людину: „лютий на роботу". З Грінченка був не просто працьовитий робітник, а іменно „лютий на роботу", бо їй він оддавав усього себе неподільно. Просто дивом величезним дивуєшся—коли встигав усе те робити чоловік, як часу у його вистарчало і самому вчитись, і инших учити, і справляти незліченну силу всякої роботи, оддаючи їй в жертву всі свої сили зовсім свідомо, знаючи про це і йдучи на всяку саможертву. „Я,—пише Грін-

ченко в передмові до своїх поезій,—ніколи не належав до тих поетів, що ввесь свій час можуть оддавати пісні. На поезію завсіди я мав тільки короткі хвилини, вільні від праці—часом любої, дорогої, здебільшого—нудної, наймитської. Моя пісня—то мій робітницький одпочинок і моя робітницька молитва-надія. Коли це,—кінчає своє слово автор, — не додає їй (пісні) більшої літературної вартости, то все ж, може, робить її цікавою тому, хто, як я, пережив останні два десятка років з їх сльозами й надіями і силкувався знаходити искру світу там, де, здавалося, була сама темрява („Писання", т. I, V—VI). Ціла трагедія перед вами в цих словах,—трагедія письменника, що мусить себе обмежувати, обчикрижувати, здержувати свої пісні, бо поезія за даних обставин—то тільки „робітницький одпочинок". Не легко це, читачу, душити свої поривання і власною рукою робити над собою болючі операції. Плачем гірким, як у Франка, прорвуться иноді жалі „невиспіваних співів"—отих ненароджених дітей поетових, але такому поетові, як Грінченко, ніколи давати серцю волю,—він поспішає туди, куди його кличе повинність.

Повинність—оце настояще слово, яке охоплює й поясняє життя і психику людей отакої міри, як Грінченко. Звуть його поетом, співцем праці—і звичайно він був ним і може сам рису цю найбільш у собі цінив, пишучи напр. і про Франка, що він „співець боротьби, але ще в більшій мірі співець праці, тієї добродійної святої праці, що з бур'яноватих пустирів робить поля, укриті хвилями золотого колосу, що на руїнах розвалених фортець зневолення й темряви будує ясні будівлі світу й народньої

волі“ („Нова Громада“ 1906, VIII, 138—139). Ці слова однаково й до самого автора їх можна прикласти, бо, зразок працьовника на практиці, він був одночасно й запальним співцем її, і справді хиба тільки Франко може з ним що до цього порівнятись. Гимни праці ви всюду стрінете у Грінченка. Але, мені здається, як у Франка праця була результатом його надзвичайно активної, бойової натури, так і у Грінченка праця мала під собою глибший підклад— у повинності, і поетом повинности, ширше— людиною повинности я назвав би Грінченка, коли б мені треба було в одному слові зробити його характеристику. Не був би з його й співець праці, як би попереду не зробив він із себе людину повинности. В повинності, в виконанні з власної волі взятих на себе обов'язків лежить увесь вузол життя Грінченкового, од цього залежить аскетизм його музи і всієї діяльности, тут з'осередилась його, коли хочете, життьова драма. Повинність стала Грінченкові за Аріяднину нитку, що провела його по нетрях життя.

Повинність я над все ушанував,
Віддав себе я праці без вагання;
Я йшов туди, де розум посилав,
Згнітивши всі до щастя поривання.
(Писання, I, 378).

Працю всяку можна вибрати. Можна хоч таку взяти, щоб вона давала простір для духових симпатій та нахильности данної людини, щоб вона приносила разом і велику втіху найкращим зужиткованням духових сил. Справляючи працю милу, до душі добрану, людина не тільки працює,—вона знаходить тут і власне задоволення, власне щастя. Такого цілком зрозумілого щастя не шукав Грінченко, він

не перебірав у праці. Ми бачили вже, що напр, поезія для Грінченка була тільки „робітницьким одпочинком“, що він згнічував свої „до щастя поривання“ й свідомо обмежував себе в тому, чого прагнула душа. Усе це робилось через те, що праця не для самої праці була його ідеалом,—вона тільки служила йому засобом, щоб дійти иншої мети. Якої саме—на це він зараз дасть вам рішучу і впевнену, як і все у його, відповідь.

Я зрікся мрій. Поважний і спокійний,
Собі сказав: мені не треба їх.
Повінність—ось той владарь добродійний,
Що вбереже мене від мук і лих.

І далі поет накидає вам цілу програму діяльности за-для повинности і разом вияснить, чому він обмежував себе, вибіраючи працю „часом любу, дорогу, здебільшого нудну, наймитську“.

О, скільки гір нам роскопати треба,
Засипати безодень скільки нам,
Розвіять хмар з насупленого неба,
З'орать обліг, посіять хліб людям!
О, скільки сліз повинні ми утерти,
О, скільки пут повинні розітнуть,
Скількох слабих одрятувать од смерти,
Скільком сліпим їх очі повернуть!
І поруч з цим—солодкії зітхання,
Поезія банально-любих втіх?
Ні, хочу я борні і досягання,
Ні, хочу діл поважних і міцних!
(Писання, I, 357 - 358).

Так і згадується, як бувало небіжчик умовляв кого-небудь із знайомих взяти на себе ту або иншу працю. „Ви повинні“,—скаже було тільки, як найдужчий аргумент, як ultima ratio, зробивши характерний жест рукою,

і ви в той мент справді свою повинність почували, бо душею чули, що не порожні це слова, не фраза гучна, а переконання глибоке і діло всього життя—ота остання інстанція в аргументах, якою служив нагад про повинність.

От чим була праця для Грінченка. Це було виконання раз узятої на себе повинности—служити всіма сторонами громадським інтересам рідного краю. До цього зводилось у його все, і в цьому, певне, й лежить секрет тієї надзвичайної гармонійности його натури, тієї дивовижно-прекрасної цілости, через які у його діло ніколи не росходилося з словом, а вічно йшли вони в парі. Грінченко просто ненавидів оту вславлену українську інертність, лінощі, суперечність слова і діла, вічні жалі та щедрі обіцянки від яких до діла так само далеко, як од землі до неба. До цих наших „національних" вад не мав він жалости, бо просто, мабуть, не розумів їх. І—нігде прави діти—властивці того „національного скарбу" платили й йому тією самою монетою,—принаймні ніхто з українських діячів не зажив, мабуть, собі стільки неласки серед „славнозвістних" українців, як Грінченко. Правда, та неласка плазувала десь там у-низу й рідко коли зважувалась виходити на верх,—хиба може тільки „письменники" з ганебної пам'яти „Хріну" не могли вдержати своєї нечистої злости й вона росперла їх огидною карикатурою, поціливши їх самих. Грінченко міг не зважати на таких ворогів... Не оглядаючись, ішов він просто, не обминаючи труднощів манівцями. Навіть сама мова його, його звичайні вирази виявляли цю тверду й непохитну рішучість.

„Зроблю“—цього сахайся слова:
„Зробив“—оце потужних мова.
(„Писання“ I, 428).

І такою „мовою потужних“ майстерно вмів орудувати Грінченко. „Одна, но пламенная страсть“ палала в грудях у його,—це любов до рідного краю, і взявши на себе повинність працювати для його, Грінченко органично не міг тієї повинности справляти на половину, не вмів економизувати й розраховувати, щоб на довше сили вистарчило. Він просто з обох кінців запалив свічку свого життя на громадській роботі.

І свічка горіла ясно, палала, але й топилась на вітрі—і швидко догоріла до краю. Не старим ще „стомлені руки“ і „серце зотліє з муки“ зложив Грінченко в дубовій труні, як прирік він своєму хліборобові, образ якого такий дивно схожий з образом самого автора. Але инакше й бути не може з такими людьми. Теж органично вони не здатні помалу „серцем замірати“ і хапатись за життя, коли обставини виб'ють їм з рук змогу служити повинності.

Хай ліпше вб'є громом, ніж їстиме лихо,
Хай краще згоріти, ніж в'янути тихо,
Ніж в'янути тихо.
(„Писання“, I, 397),—

так писав Грінченко. І вже заздалегідь можна було вгадати, що „в'янути“ він не може: не повинен і не буде...

І через те й згорів так швидко міцний организм, ще з усіх кінців палав він; через те й поховав його рідний край саме в розцвіті сили, здатного ще, здавалось, на довгі роки свою працю розтягнути. І поховавши, не можемо тепер стямитися з жалю, що не ста-

ло в першій лаві робітників цієї звичної постати, що майже тридцять літ не сходила з свого місця, що всю себе вміла віддати одній повинності — служити інтересам рідного краю і без спочинку для його добра працювати...

Сергій Єфремов.

Ходімо за ним!

Помер Борис Грінченко!

Ліг у труну український письменник!

Так небагато ніби говорить ця сумна звістка звичайному читачеві газети. Але уявіть тільки собі усю міць цієї скромної постати, та ще в тяжких умовах українського життя, і ви зрозумієте, який біль стискає серце кожному свідомому українцеві!

Півроку тому, згадуючи тяжку хворобу Грінченкову і його од'їзд за кордон, я вже казав українському громадянству, як мало ми звертаємо уваги на наших діячів, як мало дали ми уваги і пошани й цьому рідному велетневі на нашій забутій українській ниві. Ця велетенська постать довго стояла одинокою

Був відомий для України 1876 рік. Українському народові, в особі кращих синів його, його ідейних представників, було запечатано вуста. Було сміливо одкинуто саму думку про істнування українського народу. Було впевнено, згорда кинуто нам: „українського письменства не було, нема і бути не може"! І все тоді принишкло. Стало тихо та спокійно, мов на цвинтарі. Але.. manu facta—manu destruo—руками зроблене—руками й зруйнується. Бог ще не покинув України. На краєчку цього мертвого цвинтаря, на початку 80-х років десь береться хлопчина, що не докінчив реальної

школи. Він походить з дрібної обмосковленої шляхти, що живе під Харьковом. Він не докінчив школи, бо по умовах того часу— тяжких умовах російського життя—16-ти літ опинився в тюрмі. За віщо?

За свою цікавість: він узяв прочитати недозволену книжку і з тією книжкою попався. У Росії, в російський школі, порядки суворі. Хлопця одривають од школи й кидають у тюрму.

Силкуються придушити оті вільні потяги, оте бажання пити не з самого тільки джерела офіціяльної шкільної премудрости. І дивна річ! Виходить усе навпаки: те, від чого, мов від пошести, хотіли вилічити тюрмою, прокидається в хлопцеві з непереможною силою. Хлопець виходе з тюрьми і не хоче йти в „стан торжествующих“. Він що-сили тягне „в стан погибающих“, до малих і пригноблених. На-перекір батькові, він не йде до війська, а обірає собі бідолашню долю сельського вчителя. Він не йде шляхом змосковлених родичів, а починає вчити думи, пісні, перекази, мову українського народу, щоб йому, його просвіті запомогти Де? Як?

А де і як тільки можливо. Але шляхом рідним, шляхом йому, цьому народові, зрозумілим. Він кидається до старших українців. Він згадує рідний Пьємонт—Галичину і туди посилає перші слабенькі спроби свого пера й слова. Він сам не бачить їх друкованими, бо галицьких видань не пускають на Україну. *Але це не спиняє його. Він знову та знову, все дужче та дужче стукає в ці єдині двері;* все дужче та запальніше гукає з цієї єдиної можливої тоді української трибуни. Там побачили світ його кращі вірші, повісти, драматичні твори, переклади світових поетів, статі

суспільного значіння. Иого ім'я стає відоме галицькій Україні і львівська „Просвіта“ іменує його своїм почесним членом.

Але що ж галицька Україна? Вона так далеко від 30-милійонного українського народу. Вона за кордоном, а кордон не пуска українського слова. Українське слово повинно лунати тут. Воно й тут повинно справляти свою культурну роботу. І от Грінченко збірає невеличкий гурток таких, як і він, парубчат; вони що-місяця складають свої дрібненькі грошеві вкладки і пробують на російській Україні, за отих тяжких цензурних умов російських, складати й видавати українські народні книжки. Він кидається до книгарів у Харькові, Київі, Одесі, шукаючи видавців на українські книжки. Через велику силу де-що находить. Але... видавці ті сами лубочники, їм подавайте „Торбину реготу“ і т. и., а наш юнак гаряче бажає дати народові корисну українську книжку. І от у Чернігові, починаючи з копійками, за допомогою такого ж „химородника“, юнака Череватенка, що перед своєю несподівано ранньою смертю передав Грінченкові одну тисячу карбованців на видання українських народніх книжок — Грінченко піднімає надзвичайно дужу діяльність. В Чернігові виходять десятки українських книжок, на 100—150 тис. примірників. А треба було самому і писати, й компонувати, і коректу держати, й на продаж пускати, ще й з цензурою воюватися. Кожну дрібну річ посилали не тільки до цензурного комітету, а ще й до головного управління по справах друку, щоб здебільшого одібрати звичайну відповідь: „не признало возможнымъ“. Який-небудь Робінзон на українській мові разів 3—4 ходив до цензурних комітетів, в одно,

друге, третє місце, поки таки десь ненароком проскочить. І крапля по краплі їла камінь.

Таким саме тяжким шляхом ішов і розвиток українського театру. Борис Грінченко бере живу та діяльну участь і в цій праці. Він, навпаки якомусь дурному звичаю, дає кілька серйозних п'єс для українського театру, п'єс без звичайних гопака та горілки, п'єс ідейних історичних та з сучасного життя. Яку за це уперту та ненастанну боротьбу доводилося вести йому з цензурою, це відомо тільки Грінченкові, що ніколи не спинявся перед перешкодами!

Мало того Грінченко ж, вже в 90-х роках, дає в закордонних українських виданнях добрі переклади „Марії Стюарт" та „Вільгельма Теля", а в роках 900-их цілу низку драматичних творів Ібсена, Гауптмана, Зудермана та ин. І все це робилося одними його власними силами за підмогою однії вірної дружини й співробітниці усіх його праць—М. М. Грінченкової (Марії Загірньої)!

Тим часом не були занедбані й наукові питання. За свої праці на цьому полі Грінченко одібрав золоту медалю, премію Костомарова й титул члена українських наукових товариств у Львові й Київі.

А з чим, з яким науковим надбанням виходив він на українську ниву?—З 5 го класу реальної школи його кинуто до тюрми і геть від школи, геть від освіти!

Нема змоги в газетній замітці списати усе що зробив Грінченко для України, що дав він для відродження українського народу, для розвитку його думки, слова і мистецтва. Це справді була велетенська праця. На цю працю віддав він усю міць свого духа і тіла.

І от... виснажилась ця міць. Дух був такий самий дужий. На прикінці свого життя Борис Грінченко усе так-само рвався на Україну, так само запалювався бажанням працювати. Але... серце не витримало усієї сили тяжких переживань і вражінь, тяжкої надмірної праці.

Серце зійшло кров'ю. І... нема вже серед нас невсипущого діяча, невтомного робітника— Бориса Грінченка.

Так, нема його в живих, та його дужий дух вітає тут; його велетенська постать на ввесь зріст стоїть перед очима нашими й показує нам той шлях, яким ми повинні йти, коли ми любимо наш край, коли хочемо служити невмірущій ідеї життя і служити народові нашому! Ходімо ж за ним! Ходімте його шляхом!

Д. Пісочинець.

30 IV. 1910.
у Харькові.

В тім його віра... а в вірі й сила.

З листа до вчителя.

Борис Грінченко, що почав свою корисну працю, будучи сельським учителем, добре знав життя українського народу і його бідування в злиднях та темряві.

Освіті народній Грінченко надавав найперше, що найбільше значіння; в тій роботі на освіту народню ізжив він своє життя і на ту роботу завсігди кликав своїх товаришів-однодумців.

От його думки про це, випадково висловлені в листі до мене в червні 1897 року. Нагадуємо їх тут сучасним учителям сельським і всій українській інтелігенції, що, пороскидувана по всяких закутках широкої України, часом зневірюється й губить надію.

Хай упевнений голос свого брата інтелігента і вчителя гучно лунає й з того світу та підсилює і кличе до праці для нашого народу українського.

—

„Любий і дорогий земляче! Дуже добре розумію, як тяжко вам працювати серед тих обставин, серед яких стоїте. Доля нашої просвітної роботи така вже нещаслива, що саме ті люде, які хотіли б її робити, часто в таких обставинах стоять, що не можуть свого бажан-

ня здійснювати. Хочеться в таких випадках зарадити лихові, якось пособити,—але що ж його ізробиш? От і тут я можу тільки з жалем і прихильністю стиснути вашу руку і мати в душі надію, що сила вашого духа буде більшою над важкі обставини. Що ж до вашої думки про те, що ви не можете корисним бути (народові. Д. Т.), то я з цим згодитися не можу. І ви могтимете дати скількись там розумової їжи нашому народові, а йому так її треба. Без освіти своєю мовою він ніколи не виб'ється з тих злигоднів, у яких живе. А освіти цієї нема, нема майже й робітників на цім полі. Багаччі й вільніші люде зрікаються праці, виправляючись так, як тії багачі з Христового оповідання: то тим, що поле купив, то тим, що коло волів треба. Зостається робити нам, наймитам казенним, у той час, який нам припадає на відпочинок. Це—важко, так! Але хто ж робитиме?... Але коли це—важко, то тим більша наша заслуга буде перед великим ділом визволу народньої маси з розумової темряви, з духовного занепаду!

Зробимо ж, що зможемо! Віддаймо що-сила на добро нашому народові!

Все, що вам оце пишу—воно вам не нове, старе воно й мені. Але це таке старе, що завсіди зостається новим і завсіди додає сили до нової роботи, надає відваги до боротьби з лихом!

Не забуваймо, що ми—як каже Гейне—лицарі св. духа—кожен по своїй спромозі. А в світі нема нічого кращого, нічого достойнішого людської гідности, як бути лицарем св. духа, боротися за світ і правду проти темряви й кривди!

Хоч і як тяжко жити на світі, а хочеться

жити людині, хочеться не зникнути без сліду, хочеться жити і далі, після того, як зникне це тіло.

Як саме житиме наше *я* після того, як зникне тіло—не відаю, *але відаю певне, що на цій землі можна й після того жити тільки одним: зробленим во ім'я світа й правди ділом.* І через те все життя людини, достойної зватися людиною, *мусить іти на те, щоб це діло зробити*—по своїй спромозі.

Оце моя віра і цієї віри я силкуюся додержувати скільки зможу, *і вона мені дає силу* не проклинати життя.

Думаю, що ця філософія може так саме впливати і на кожну людину і через те згадую її тут—стару й завсіди нову".

Д. Т.

Борис Грінченко і вкраїнська школа.

Кожний народ, що провадить справу національного відродження, насамперед ставить вимагання національної школи, бо через неї найшвидче можна підняти культуру людности, а саму людність довести до певнішої національної свідомости. Національна школа найшвидче може розвіяти темряву й показати людові правдиву стежку до кращого життя.

Але, щоб те домагання дало добрі наслідки—треба, щоб за нього обстоювали широкі кола людности, а це може бути тільки тоді, коли такі домагання припадуть до серця тому народові, що починає прокидатися від довгого сну, коли сама національна ідея взагалі й ідея національної школи з'окрема стане для нього зрозумілою і привабливою.

Щоб досягти цього, потрібні, перш за все, такі люди, що дуже добре тямлять цю справу, а до того ще й такі, що своїм палким словом змогли б розбудити приспане національне чуття, простою зрозумілою мовою змогли б вияснити людові потребу національної школи, своєю щирістю та невсипущою працьовитістю переконали б його, що „без народньої мови нема і не може бути народньої просвіти."

І чим більше таких талановитих та до-

свідчених у цій справі людей виступить в оборону національної школи, тим більше шансів за те, що їхнє домагання стане домаганням найширшого кола громадянства, що їхнє домагання стоїть на шляху до найшвидчого здійснення.

Коли ми оглянемось на історію відродження України, то побачимо, що й у нас справу української національної школи було порушено давно, але цей рух, з самого свого початку, був дуже незначний. В шестидесяті роки були вже й школи з українською викладовою мовою, але рух за українську національну школу так мало виявився, шо коли тільки впала заборона на українську школу, то на довгий час усе замовкло і в загальному українському рухові справу шкільну було одсунуто назад.

Причиною до цього були, перш за все,— несприяючі умови, а друге—бракувало таких людей, що могли б піднести цю справу як найвище, хоч би в російській пресі, бо українську було заборонено.

Як бачимо, справу української національної школи було порушено, але не посунуто наперед, і так воно було до того часу, поки в оборону української школи виступила людина, що дуже добре знала життя українського люду, бо жила вкупі з тими людьми, а головне—добре знала, в якому стані пробуває школа на Вкраїні та як живе і до чого прагне народнє учительство на Вкраїні.

Такою людиною був Борис Грінченко.

Живучи на селі й працюючи на ниві народньої освіти, він близько стояв до народу, придивлявся до народнього життя, до його нестатків і потреб і, коли гаразд придивився,

то своїм ясним розумом спостеріг, чого найбільш бракує тому народові, щоб стоїть йому на перешкоді до кращого життя.

Спостеріг він, що український народ стоїть на безпросвітному шляху і ніяк не може з нього зійти, бо чужа школа не то що не сприяє поширенню серед нього освіти, а ще припиняє розвиток його багатих думок.

Він навіч побачив, через що український народ, колись славний своєю освітою, тепер зостався позаду тих, що стояли нижче за його, не мали своєї культури, користувалися з української, а тепер широко розвинули свою власну.

Зрозумівши це все, Б. Грінченко не міг з цим помиритися, як робило багато инших свідомих українців; він почав гадати, як зарадити лихові. А зробити це було дуже тяжко, бо за школою завсігди пильно доглядали і кожного, хто бажав у справі народнього шкільництва йти не по указці, вважали за злочинця або за сепаратиста.

Треба було якось вийти з такого становища, треба було знайти такі способи, що не звертали б дуже на себе уваги, але щоб за допомогою їх можна було йти до певної мети.

Всім відомо, що хоч би як добре було поставлено школу, але вона не може дати багато без бібліотеки, бо школа сама не може задовольнити всіх потреб зворушеного нею дитячого розуму й дати стільки, скільки той розум може збагнути. То нема чого й казати про те, яке значіння може мати добра бібліотека при нашій школі. Значіння такої бібліотеки дуже добре розумів Б. Грінченко і свою діяльність на ниві народньої освіти роспочав з бібліотеки.

Для читача з народу пожиточною книжкою могла бути тільки писана українською мовою, і Б. Грінченко почав складати українську бібліотеку. Зробити це в ті часи було дуже тяжко, бо українських книжок було дуже мало, та й то не всі можна було взяти в бібліотеку, що призначалася для школярів та для народу. Щоб запобігти лихові, почав він складати збірки з усяких старих та нових українських авторів. Більшість цих творів він писав власноручно, друкованими літерами, заводив в оправу і таким чином збільшував бібліотеку.

Читачів у нього було дуже багато. Селяне не тільки читали, а й заучували на пам'ять, коли їм було що до вподоби. Але Б. Грінченко не міг задовольнитися самой цією працею, бо гаразд розумів, що та праця дасть бажані наслідки тільки тоді, коли за неї візьметься не тільки він один, а хоч значна більшість українського учительства, а цього можна сподіватися після того, як хтось роскриє учительству очі, щоб воно поглянуло на справу очима справжнього народнього учительства. Учителі стоять найближче до справи народньої освіти, вони найбільше можуть у цій справі зробити і найбільше сказати в оборону української школи. Не забував також Б. Грінченко, що разом з учительством треба роскривати очі на цю справу й українському громадянству та селянським масам. Село наше хоче школи, але якої, чи московської, чи української—воно певно сказати не може, бо кращої, як тепер має, воно не знає. „Несвідомий народ просто хоче школи, в якій міг би найлекше й найбільше добути собі освіти".

І от Б. Грінченко бере на себе тяжке й

велике завдання—роскрити очі учительству та громадянству на справу народньої освіти на Вкраїні, вияснити йому, якої нам треба школи і яких учителів, щоб підняти народню освіту.

Великий запас власних спостереженнів що до народньої освіти по вкраїнських селах Б. Грінченко виносить на людські очі й показує всім, хто тільки цікавиться справою народньої освіти, яке лихо коїться по всій території України. Там, проти вимогів здорової педагогики, вчать дітей незрозумілою для них мовою. І він простим та зрозумілим словом починає говорити до українського учительства і кликати його до праці коло освіти українського люду.

Він пише для учительства книжки, пише в газетах статті для народу і просто та яскраво показує їм, через що наш народ такий темний і як цьому лихові запобігти; він знайомить їх з тим, що говорили кращі педагоги в оборону української школи, показує їм розвиток українського національного руху, вияснює, „що весь український рух з'явився результатом цілого ряду складних і важних причин, які не перестануть робити своє діло й далі, що цей рух підлягає тому самому вічному законові життя, по якому кожна окремішність, кожна індивідуальність (чи звичайна, чи колективна—це все одно) неминуче силкується проявити себе в найповнішій мірі і сягнути в своєму розвиткові яко мога далі, і що це змагання виявляється, не вважаючи ні на що, з повсякчасною стихійною силою“ *).

*) Б. Грінченко. Народні вчителі і українська школа.

Його слова глибоко западали в ті душі, що ще не встигли зашкарубнути, і українське громадянство та учительство заворушилися, попит на книжки Б. Грінченка, що написані в оборону української школи, все зростав, вони робили своє діло, і все частіш стало чутно голос українців в оборону національної школі; почали озиватися учителі, сельська інтелігенція, а за ними й селяне; позаторік на Поділі кілька сельських громад склало приговори, щоб у їхніх школах вчили дітей рідною мовою.

І в цій справі, головним чином, треба завдячувати Б. Грінченкові: він заложив у ній міцний ґрунт, він найкраще вияснив цю справу, а за ним уже пішли инші, його учні та люди, що взяли близько до серця порушену ним справу.

Коли ми ближче придивимося до того, як працював Б. Грінченко, то помітимо, що ця людина,, раз переконавшись у якій справі, йшла до своєї мети прямим шляхом і ніколи з нього не звертала, хоч це вимагало надзвичайної праці, турбот та прикростей.

В справі національної освіти він був цілком послідовним і тому ні трохи не відмежовував од неї і справи національного виховання. І в цій справі він показав себе таким же надзвичайним працьовником, як і в першій, показав, що там, де тільки поладнання справи залежить од його власних сил, там для нього не було нічого неможливого.

Дійшовши до певних переконаннів у справі національної освіти та національного виховання, він, звичайно, не міг инакше виховувати та вчити й свою дитину, як тільки по українських книжках. В цій справі повинна бути певна система, певний вибір книжок, а

їх то й бракувало, їх майже зовсім не було. Та з цього становища, як і попереду, Б. Грінченко зумів вийти. Але як?—Знову власними силами. Він сам складає граматку, а потім і читанку, власноручно друкує їх, себ-то пише друкованими літерами, і по них вчить свою дитину. Коли цього стало замало, він видає для неї дитячий журнал „Квіт у".

Нам доводилося бачити і ті підручники, і журнал „Квітку", вони зберегліся у надзвичайно багатій бібліотеці небіжчика. Говорити про вартість тих книжок з боку педагогичного й літературного ми тепер не будемо,—граматку його видруковано і педагогична критика її вже оцінила, а нам хотілося трохи зупинитися на зовнішньому вигляді тої „Квітки", того першого дитячого часопису на українській мові. Написано його надзвичайно старанно, розбірно, як то потрібно для дитини, а до того досить густо оздоблено малюнками та везерунками. Переглядаєш сторінки цього журналу і дивуєшся,—яка то сила віри й переконання була в цій людині, що положила стільки праці на цю невеличку з погляду річ, але яку велику з боку ідеї.

Всі ці факти з діяльности Б. Грінченка дуже глибокі своїм змістом і багато говорять до серця й розуму кожного з нас, і їх завжди треба висувати наперед, щоб кожному показати, як можна працею та енергією побороти всякі перешкоди, аби тільки була віра в те діло, до котрого берешся, та певність, що ти йдеш правдивим шляхом до своєї мети.

Мета Грінченкова була дуже проста — допомогти українському людові вибитися на шлях до кращого життя і зайняти почесне місце серед инших культурних націй. Для цієї мети

він працював, не покладаючи рук, і зробив для неї дуже багато. Ми не зупиняємось тут на всій його різноманітій діяльності,—це було зроблено в инших журналах та часописах, а хочемо звести до купи тільки те, що він зробив у справі народньої освіти.

Не можна не згадати про те, що з усієї роботи на ниві українській, найдорожчою і найлюбішою для нього була робота для справи українського шкільництва, про неї він найбільш піклувався і найбільше бажав їй служити.

Коли вперше заговорили про видання українського педагогичного журналу, він з надзвичайним спочуттям поставився до цього і згоджувався стати на чолі цієї справи, давав поради, намічав теми для статій і т. и. Та лиха доля не дала тому здійснитися Він умер саме тоді, коли справу з виданням такого журналу вже було поставлено на реальний ґрунг. Велика то втрата для українського національного руху, а ще більша для справи українського шкільництва. Ми втратили в ньому найкращого й найбільш досвідченого оборонця української школи, втратили свого привідцю, великого вчителя, надзвичайного керовника і талановитого співробітника.

Та образ цього невсипущого працьовника завжди буде перед нами, розпочата ним праця буде нашою працею, його змагання будуть нашими змаганнями. Той прапор української школи, що підняв Б. Грінченко, мусимо тепер підтримати ми, українське учительство, і показати, що хоч триматимуть його не такі дужі руки, як Грінченкові, але їх буде не дві, а багато. Це й буде найкращим ушануванням пам'яти нашого найвидатнішого учителя.

Гр. Шерстюк.

В Оспедалетті.

З листа Марії М. Грінченкової.

Приїхавши в Оспедалетті, Борис Дмитрович усього може з тиждень почував себе ніби краще, а потім знову стало гірше. Відразу нова природа—море, гори—здалася такою гарною, але трохи згодом це стало гнітити: море, вузенька смужка землі і все це півколом обступили гори... Якось тісно здавалося, почувалося, що там десь далеко, за горами, за морем, живуть люде, бачуть широкі простори, а тут море, вузенька смужка землі і гори давлють, гнітять і люде сидять. як у пастці. До моря ходити не можна було—таке там брудне побережжя. Доводилося ходити на Корсо (вулиця, на якій отелі), але й там було брудно й курно, бо багато їздять; а надто ще автомобілі допікали: сморід од їх і курява страшенна. Рослинність якась суха і закурена. Нудьга за своїм краєм дуже швидко почала обнімати. Без роботи не міг Борис Дмитр. жити і ото зараз же почали ми вдвох учитися італійської мови. Вийдемо на Корсо, посідаємо на ослоні та й учимося. Трохи згодом вечорами почали перекладати „Cuore". Спершу він сам перекладав. а потім удвох прочитували, перекладали і я записувала переклад.

Здоров'я гіршало, температура піднімала-

ся. Надто, як стали наближатися роковини Настуниної смерти, а в самий той день дуже було тяжко та й потім уже все недобре було. Ще кільки день сяк-так виходив з хати, а потім уже не міг. Переїздити кудись не можна було, та й не варт, бо всюди однаково. Переїхали з отелю на кватирю, а через кільки день на другу. Здоров'я все гіршало, туга за своїм краєм обнімала, звідти приходили листи з невеселими звістками про справи. Хотілося там бути, працювати, боротися, а важко було й через хату перейти... Це дуже мучило.

Нарешті я вмовила перестати на якийсь час перекладити, бо вже не ставало і в мене сили дивитися, як він останню силу напружує, щоб таки щось робити. Та це було незадовго до того, як у-ночі під 21 ноября полилася кров горлом. З того часу вже не вставав. Дуже йому тяжко було звикати лежати, а потім скорився. Терплячий був надзвичайно. Ще зробився плеврiт. А година була страшно негарна: все вітер та вітер. Тоді як кров пішла, то тієї ночі просто буря була. Вітер гуде, море реве—страх який сум наганяє. Тижнів через три дозволено було встати. Вдягся, порейшов ступнів чотирі до стільця та посидів трошки, втомився дуже та й ліг знову. Більше вже не вдягався. 21 декабря лікарі сказали, що ослабіло серце і через те став „отёкъ легкаго". Яка це мука була!... 22-го сказали, що вже цього дня не переживе. Але пережив... Та вже серце ввесь час працювало недобре і не раз були оті „отеки". Спершу ще міг сам читати, потім і на це не було сили. Читала я газети й книжки. При читанню робилися всякі нотатки, одкладалися газети, в яких було по-

трібне за-для майбутньої праці, напр. якісь звістки про Мазепу, про Дорошенка, про думи кобзарські і т. и. Ще почато було робити

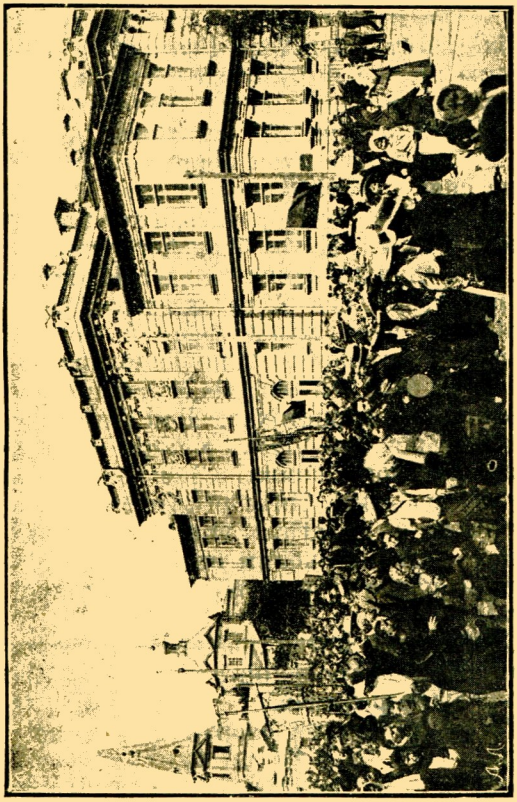

Похоронна процесія перед Народнім домом, де містилась „Просвіта".

словарь італійсько-український—чимало карточок було написано...

Потім уже хотів якогось казкового читання. Ото ж і читала я йому Дюма, а потім на-

віть Рокамболя. Але газети все ж читалися, не цілком, звісно, а дещо. Останнє, що ми прочитали, була „Каштанка" Чехова—він дуже любив це оповідання.

Збірався вивчити норвезьку мову, щоб читати Ібсена в оригіналі й писати про його. Говорив багато про Арне Гарборга. Мало що пам'ятаю про це, бо було вже останніми днями.

Казав, що вже не писатиме ніколи мабуть белетристики, бо, втративши дітей, почував, наче все в душі порвалося і вже не матиме сили писати белетристику. Не збірався й за публіцистику братись, а хотів працювати коло науки. Це ж була його мрія з давніх давен. Думав написати дослід про думи кобзарські — малося бути два томи; про Дорошенка і про Мазепу. До цього всього збірав він матеріяли. Але найближчою роботою мав бути Шевченків життепис для дітей—форма белетристична. Цей життепис хотів писати ще для Волі, а потім уже хотів присвятити його пам'яті. Теж багато виписок уже зроблено. Дитячої літератури не думав кидати, а видавати книжки хоч уже не для Волі, так на спомин про його. Так само були нові плани і про науково-популярні видання.

Спершу все питав лікарів, коли встане, а потім уже перестав питати, тільки лічив, скільки вже пролежав.

Роковини Воліної смерти теж дуже тяжкі були.

Їсти хоч як силкувався, та не міг—дуже мало їв.

Ліків завсігди дуже боявся й не хотів, а то довелося дуже багато пити. Не знаю, чи треба було їх стільки давати. Так було не хо-

четься давати, а потім подумаєш: а що як без їх ще гірше буде, та й даєш. А він спершу протестував, а потім уже пив, тільки сказав раз: „Залічите ви мене ліками". Хто зна,—може й залічили. Увесь час був такий же добрий і делікатний, як звичайно, бідкався все про знайомих, про здоровля Доманицького і инших; теж стурбувала дуже смерть Кропивницького: жалкував за ним і побивався дуже.

Все боявся, що „Просвіту" закриють і бідкався, що немає товариства затверженого на заміну. Інтересувався дуже долею педагогичного журналу Як приїздив з Галичини Щербаківський, то хоч дуже вже недобре Б. Д-чові було, а все ж інтересувався галицькими справами і політичними, і просвітними, й економичними і про все багато роспитував. Так само опісля й Доманицького, як той, їдучи до Аркашону, заїхав, роспитував і про нове видання Аркасової історії, і про „Кобзаря".

Поздоровленнів багато було в день народження і це трошки чогось яснішого внесло в життя. Вечір у Станиславові був на честь йому і звідти прислали адресу. Не можна було прочитати в той день, бо недобре йому було. Та й потім колись спитала разів два: прочитати?—Та ні, нехай як краще буде.— Так і не прочитав.

Нетерпляче дожидав весни, щоб додому поїхати, і почав учитись сидіти. Та, було, посидить хвилин 20 і дуже втомиться; вдруге 25 хвилин посидить, та й доведеться знов антракт робити, бо знов погіршає. А потім почав учитись ходити. Посидить на кріслі, потім підведеться, зіпершися однією рукою на мене, а другою на палицю та й ступне двічі, потім тричі. А 23 березіля ступнув шість ра-

зів. Та й то вже було в-останнє—більше не ходив. Знову стало гірше з серцем, знов почалися ті „отеки". Та й так уже було до краю. То хоч не вставав на крісло, та ще разів два на ліжкові сидів, а то вже на ліжкові не міг сидіти. І лежати дуже тяжко було, бо все на одному боці. Все слабіший ставав і говорив усе тихше. 14 квітня довідався про те, що „Просвіту" закрито. Це так було: я не казала про це йому і в газетах проминала; а потім і не встереглася, прочиталала якусь фразу. з якої видко, що „Просвіти" вже немає. Він стурбувався дуже і трохи згодом зробилася страшенна задишка: години півтори не міг дихнути, як треба—тільки кислородом обрятували. З того часу день і ніч був кислород біля його. Як уже полегшало, то вночі сказав мені: „Я не почуваю себе таким хворим, що от уже неодмінно мушу вмерти, але під час отакого припадку то й задихнутися можна. То хочу тобі дещо сказати." І він сказав мені свій ніби заповіт і переказав останнє своє привітання щирим друзям і рідним. Я сказала, що коли справді помре, то перевезу на Вкраїну. Зрадів.

Другого дня міркував про те, що робити, щоб обрятувати просвітянське добро.

Все сподівався переїхати на Вкраїну. Продиктував мені цілий ряд питаннів про найзручніші поїзди, то-що, роспитував лікаря про переїзд. І я теж вірила, що перевезу його на Вкраїну, то може й видужає він. Так звикла, що він усе було переможе. І любив, щоб я говорила йому про переїзд. Каже:—„От як ти мені так це росказала, то так гарно стало".

А я росказувала, як я надумала впорядкуватися в Боярці, то-що. Все було сподівається, що видужає в Боярці. А одного разу

уже не добре почував себе, то сказав: „Перевези мене хоч уже й такого нікчемного, нехай хоч умру не тут".

А тим часом ставало все гірше; 16 і 17 квітня були галюцінації. Уявлялися всякі люде і він розмовляв з ними. Здалося, що приїхали: Доманицький, Влад. Фед., Сергій Олександр., Василь Пилипович і ще хтось п'ятий і довго він з ними розмовляв. Був і Лесевич. Були якісь старі польські королі і шведський король. А то ще пані якась кликала до себе на весілля і він говорив їй привітання, надзвичайне гарне, просто дивно гарне. Коли не було галюцінацій, то говорив майже пошепки, такий безсилий був, иноді треба вухо прихиляти, щоб розібрати, а під час галюцінацій говорив голосно досить. Чую, говорить голосно, раптом якось простягши руки:

Ції руки працювали 30 літ
І від їх в землі зостався добрий плід, —
Дай Боже й вам такого.

Я потім спитала, що він говорив про руки. Сказав, що то та пані, де він був на весіллі, глузувала, що руки погані, так він ото їй і відказав. Усе ж було розглядає руки, що такі вони нікчемні, безсилі, худі і нічого не роблять.

Вночі під великдень було дуже негарно — думали, що не переживе тієї ночі, камфору в рискували що-пів години. Після дванадцяти годин заснув і години дві з половиною спав тихо-тихо. Потім прокинувся з якимсь дивним поглядом. Якийсь надзвичайно ясний і щасливий і почав говорити щось про безкінечність життя, що тепер він його зрозумів; щось говорив про безсмертність душі. Але говорив так тихо, що не можна було розбірати. Через день спитала, що він тоді говорив про безкінеч-

ність життя. Він сказав: „о, я про це можу тобі багато росказати гарного, дивного, та нехай потім, як подужчаю, бо тепер тяжко говорити". Та вже й нічого не росказав.

За два дні до кінця я мусила піти на почту, а біля його зосталася Берта. Так він попрохав казати йому жидівських казок, бо він інтересувався ними, як матеріялом етнографичним. Жалівся мені, що Берта проминає такі деталі, які їй здаються зайвими, не розуміючи, що вони дуже цікаві фольклористові. Бо в нас же обмірковувалися плани і фольклорної праці. Та яких тільки планів не було! Між иншим був план скласти словарь української мови великий і ввесь по вкраїнському, без московських поясненнів. Раз після розмови про роботу всміхнувся й каже: „Ми, здається, заміряємося всю роботу зробити на Вкраїні російській, галицькій і американській". Але одного разу незадовго перед кінцем сказав: „Так мені тяжко, що вже, здається, про все байдуже, тільки про тебе не байдуже". Останнє, що він написав, це лист батькові 23 березіля, а потім надписав Козловським „Серед темної ночі".

Стільки лиха він пережив, що вже й лікарі почали були сподіватися, що може й видужає, бо дуже міцний і, як вони казали, „не изношенный организм мав.

Вже останні дні я спала на кріслі біля його в ногах. На кріслі сижу, а голову на ліжко положу, то й чую, як він закашляється чи ворухнеться. А вже в передостанній день так хитро всміхнувся та й каже: „А знаєш, що я надумав, щоб ти була ближче до мене? Ти постав крісло отут, у головах, то зовсім близенько будеш". Так і зробила я і він був дуже задоволений з своєї вигадки.

Останній день був ще дужче знеможений, говорив зовсім тихесенько, але обідав. Годин у п'ять пульс дуже помалу бився. Камфору зприскували, та вже не помогла. Серце билося все тихше і в 6½ годин зовсім перестало битися. Не знаю, чи розумів, що вмірає. Щось ворушив губами й язиком, може говорив щось, та вже не чуть було зовсім голосу.

До кінця давала дихати кислород, може через те й не було передсмертної муки, принаймні не видко було.

Про все потрібне потім дбали Козловські, Берта, а надто Чудновський. Це прибране ім'я жида-емігранта з Харькова. Він дуже багато зробив за-для нас: і кватирю вишукав, і як кров пішла, то не знаю, що б я й робила без його і потім уже без його не можу собі й уявити, як би це було. Він одразу якось полюбив Бориса Дмитровича і казав, що такої „кристальной души" він ще не стрівав.

Не пам'ятаю скільки, здається, два з половиною дні був Борис Дмитрович у хаті—еге, три ночі, а потім був у каплиці на цвинтарі. Італійські соціялісти дуже якось гарно поставилися до нас. Хотіли навіть провести його з музикою і з прапорами своїми. Та мені сказали, що краще цього не робити. Тоді тільки депутація була з вінком і з промовою й попрохала портрета його. Вагон закрасили пальмами квітами і травою.

Ми жили місяць в отелі і там хазяїнам Борис Дмитрович дуже подобався. Як пішла кров—ми вже тоді не в їх жили—то хазяїн з отелю, довідавшися, прибіг у-ночі спитати, чи не треба чого,—може поїхати по лікаря, чи ще що.

Знаєте, така вже доля якась нещаслива була до краю. Навіть піти од цього життя довелося на чужині.

Не треба було нам їхати з дому, бо тяжко було йому на чужині. Це й наперед можна було знати, що так буде. Але з давніх-давен у його була мрія пожити зіму в Італії, то я й раділа, що здійсниться тая мрія та й не одмовляла, а ще й намовляла його їхати. А там же все таке чуже, чуже. Навіть квіти не такі, як у нас...

Похорон Бориса Грінченка.

1. Сумна процесія.

Смерть невтомного працьовника на українській ниві, Бориса Грінченка, показала, як цінив його працю й заслуги рідний край, коли усе громадянство зверху до-низу без ріжниці поглядів і переконаннів озвалося на цю сумну подію. У Львові, скоро прийшла туди звістка про смерть його, над будинком „Просвіти“ замаяла чорна корогва на знак національного трауру; товариства видали траурні оповістки. В Київі зараз же зібралось громадянство на пораду і знаючи, що ховатимуть незабутнього небіжчика не де, як на Україні, а саме в Київі—вибрало похоронний комитет і ухвалило ховати небіжчика коштом громадським, щоб цим виявити свою глибоку пошану й подяку небіжчикові за його вікопомні перед рідним краєм заслуги. З усіх усюдів до дружини небіжчика, Марії Миколаєвни, та до редакції „Ради“ почали прибувати телеграми й листи з виразом жалю та спочуття великому горю, що опановало цілу свідому Україну. Нижче ми подамо ті голоси, а тепер скажемо про самий похорон.

Як тільки прийшла до Київа звістка, що тіло небіжчика наблизилося вже до рідного краю, то 5-го мая виїхала до Волочиска, щоб зустріти тіло на кордоні, депутація з заступників од українського

громадянства (Л. Яновська), од видавництва „Вік“ (С. Єфремов) та од редакції „Ради“ (М. Левицький). 7-го мая тіло небіжчика прибуло до Волочиска і тут депутація стріла його й положила на труну перші вінки. О 2-ій годині 7 мая вагон, прибраний квітками та пальмовими гилками ще з Італії, рушив до Київа. По дорозі теж стрівали депутації з вінками (в Казятині). Ранком 8-го мая труна з тілом Бориса Грінченка прибула до Київа.

Після другої години на вокзал, де стояв вагон з домовиною, почало збіратися українське громадянство.

Прибули представники од багатьох городів, од київських українських інституцій та українського громадянства. Привезено було вінки, та всі їх довелося скласти на катафалку, бо нести в руках, або везти на візниках поліція не дозволила. О третій годині гурток студентів виніс із вагона домовину з тілом небіжчика й сумна процесія пішла Безаківською вулицею до Володимирського собору.

Людей усе прибувало і коли дійшли до середини Безаківської вулиці, то зібралося люду стільки, що трамваї мусіли припинитися. По дорозі було положено ще кілька вінків.

Найбільше вінків було з стрічками жовтими та блакитними, а вінок положений італійцями—з великою фіялковою стрічкою.

На домовині лежав вінок од дружини покійного з написом. „Вчителеві-порадникові доброму, дружині любій“; позаду труни йшла катафалка, до верху повна вінків.

Сумно гули дзвони, велично розлягався в повітрі спів великого хору.. Процесія увійшла у Володимирський собор. Там посеред церкви на домовину було складено вінки й одправлено урочисту панахиду.

Похорон одбувся 9-го мая, в неділю. Вже зранку великий собор повен був народу, а коли настав час похорону, то щоб віддати останню пошану великому діячеві України, до Володимирського собору зійшлося стільки люду, що він заповнив собою увесь собор, усю велику площу перед собором і частину бульвару. Багато прочан зійшлося, щоб побачити сумну процесію. Вони з зацікавленням роспитували про небіжчика і, довідавшись про заслуги його перед рідним краєм, побожно хрестилися й на-силу протискувалися в собор, щоб помолитися й віддати йому свою пошану.

Після похоронної відправи труну з тілом небіжчика з собору понесли на руках представники українського громадянства і люди близькі небіжчикові, а потім несли студенти увесь час аж до Байкового кладовища. Попереду їхала катафалка з вінками, за нею курсистки несли віко з домовини. Навкруги процесії йшла така сила люду, що для порядку студентам та робітникам довелося, побравшись за руки, оточити домовину і пропускати до неї тільки родичів та приятелів небіжчика. Процесія спинялась, щоб отправити літію перед університетом та Троїцьким народнім домом, де містилася колись „Просвіта“, що їй стільки сил і праці віддав перший її Голова. Аж до самого кладовища йшло за труною кілька тисяч народу. Багато людей прийшло з квітками в руках, а на катафалці, де були вінки, стояло ще кілька кошиків з живими квітками.

Тихо посувалася Київськими вулицями величня процесія, сумно нісся спів похоронний, жалібно дзвонили дзвони, сповіщаючи всіх, що не стало на Україні найкращого сина. Чули люди ті дзвони, бігли звідусюди, тислися на балконах. „Хто він. Кого з таким сумом і так пишно ховають?“— питалися з усіх боків. І тільки тепер довідалось

багато людей про тго, хто жив серед них і невсипуще працював на користь темного убогого люду вкраїнського.

Після третьої години похоронна процесія надійшла до кладовища, де біля свіжої могили вже дожидалися нові юрми народу з квітками в руках.

Коли принесли тіло до могили, то її з усіх боків так обступили, що не можна було протиснутися навіть тим, що несли вінки, зняті з катафалки.

Труну спущено в яму; над роскритою могилою почалися промови. Першою говорила Л. Яновська, голова київсьскої „Просвіти". Далі говорив М. Лисенко од імени київського українського клубу і Є. Лукасевич промовляв замість делегата Костя Паньківського од імени всіх українських інституцій у Галичині. По польському сказав промову представник закритого польського т-ва „Осьвята" Є. Вольський; Ф. Матушевський сказав промову од редакції „Ради". Після нього промовляв М. Левитський од єлисаветградських українців і по білоруському од білорусів д. Бульба. Після цього промовляли ще Вороний од чернігівських українців, О. Степаненко од харьківського українського громадянства, П. Богацький—од редакції „Української Хати", д. Коваль од студентів київського політехничного інститута, М. Стасюк од петербурзького студенства, М. Зернов од київського.

Домовину замурували й засипали землею. Свіжу могилу вкрили квітками та вінками.

Такого похорону з Шевченкових, мабуть, часів не зазнала Україна. Почувалося, що ці тисячі людей зійшлися сюди не з порожньої цікавости і не з холодної повинности, а з гарячим бажанням чимсь означити день національного смутку й віддати останню шану тому, хто так багато зробив для рідного краю. Багато людей плакало. Всі ти-

снулися, щоб бути ближче до дорогої труни. В перші після похорону дні багато людей приходило одвідати могилу, квітчаючи її свіжими що-дня квітками. Між небіжчиком та громадянством повстали міцні звязки, що найкраще показували, кого хована того дня Україна...

2. Написи на вінках.

1) Вчителеві-порадникові доброму, дружині любій.

2) Ultimo omaggio compagni italiani a spirito eletto che amasti tanto. (Остання пошана товаришів-італійців високому духові, що багато любив).

3) Ulitmo omaggio a i lavoro tanto. (Остання пошана тому, хто працював багато).

4) Своєму першому редакторові засмучена тяжкою втратою редакція „Ради".

5) Друзі кохані, душу і тіло даймо за край свій єдиний. Ми для роботи на світ народились, ми для борні живемо. Борисові Грінченкові Слобідська Україна.

6) Славному борцеві за долю рідного народу. Від Полтавців.

7) Погасшому в умовах тяжкої праці, славному світочу України Б. Д. Грінченкові од українців Курського-міста.

8) І про тебе в нас згадка не згине, після тебе ще довгі години твоє діло не вмре серед нас. Незабутньому Борисові Грінченкові від друзів з Радивилова.

9) Дорогому орачеві рідної ниви єлисаветградські українці.

10) Слова його лились, текли і в серце падали глибоко. Великому ратаєві на рідній українській ниві видавництво „Вік".

11) Зерна неправди за собою ти не лишив. Робітникові-борцеві.

12) Любому другові, щирому порадникові й незабутньому вчителеві з незмірним жалем О. та В. Дурдуковські і С. Єфремов.

13) Серцю зотлілому з муки. Незабутньому вчителеві з гірким жалем Ганна та Вячеслав Прокоповичі.

14) Невтомному робітникові на ниві літературній. Книгарня ред. „Кіевской Старини".

15) Невтомному робітникові Б. Д. Грінченкові від Друкарні 1-ої Друкарської Спілки.

16) Невтомному працьовникові на українській ниві Борисові Грінченкові від української громади К. П. Інститута.

17) Любому зятеві від шурина Олександра.

18) На вічне розставання остання шанобауклін—М., П. і Галочка П-ко.

19) В домовину я йду і на-віки спочину, Мої ж діти зберуть урожай. Тяжко засмучені Н. і Д. Дорошенки.

20) Великому писателю и неутомимому борцу за національное возрожденіе отъ любящихъ Берты и Іосифа. (Напис зроблено старою єврейською мовою).

21) Дяка і шана робітникам щирим. Борисові Грінченкові Київський Український Клуб.

22) Од батька та сестер дорогому і коханому Борисові.

23) Дорогому братові від сестри Галі.

24) Краще згоріти, ніж в'янути тихо. Борисові Грінченкові Степова Україна.

25) Борисові Грінченкові, вірному, невсипущому орачеві рідного поля—часопись „Рідний Край".

26) Непохитному оборонцеві рідної просвіти, Борисові Грінченкові. Від чернігівської „Просвіти".

27) Умер ти безщасний, та повний надії на иншії кращі години яснії.—Подільська „Просвіта".

28) Славетному лицареві України Борисові Грінченкові. Од чернігівців.

29) Велетневі духа, Борисові Грінченкові. Од українського клубу г. Одеси.

30) Дяка і шана робітникам щирим. Від української молоді київського університету і вищ. жіночих курсів.

31) Чайченкові – діти Великої Чайки.

32) Глаголет Дух: да почиють од трудів своїх, діла бо їх ходять вслід за ними (Апокаліпс. XIV 13). Борцеві за рідну школу вчителі-українці в Київі.

33) Щирому робітникові на користь рідного краю від київських семинаристів.

34) Борцеві за визвіл України. Від товариств галицької України.

35) Вірному синові України від Костя Паньківського зі Львова.

36) Душа поетова святая повік жива в його річах. Дорогому другові Б. Д. Грінченкові сем'я Степаненків.

37) Свою силу віддав без жалю ти на працю поважну й тяжку. Моєму любому, дорогому товаришу, якого я дуже люблю і ніколи не забуду. Богдан.

38) Незабвенному сыну Украины. Редакція газеты „Кіевская Мысль".

39) Борисові Грінченкові „Кіевскія Вѣсти".

40) Niestrudzonemu działaczowi ukraińskiemu przyjaźni polacy.

41) Українцу, што зернята прауды сеяу у народзе, думав аб счасцці і аб свабодзе – Беларусы.

42) Дух, що тіло рве до бою,
Рве за поступ, щастя, волю,
Він живе, він ще не вмер.
Від петербурзького українського студентства.

43) Щирому працьовникові на рідній ниві, котрий не забував у своїх працях робітників і братів-гречкосіїв—од київських робітників.

44) Дорогому Борису Димитріевичу —отъ Сони.

45) Любому, незабутньому братові—сестра.

46) Борису Грінченку від київських українських соколів.

47) Од Київських робітників-українців.

48) Праця не згине між людьми даремно, сонце засвітить колись. Борисові Грінченкові Київське українське громадянство.

Сила вінків була ще без написів.

3. Промови над могилою.

Од ради б. товариства „Просвіта", промовляла Л. Яновська.

Не промову казати, а тужити, як тужать звичайно люди над тілом дорогої, рідної істоти, хотіла б я над цією могилою. Не тільки бо славнозвісного письменника—найдорожчу, найближчу людину ховаємо ми, українці, сьогодні на-віки під землю, найдорожча родина йде на-віки з наших очей.

Вся преса шанує нашого дорогого небіжчика найдужче, як відомого українського діяча, але чи всі знають, який то великий, повний трагичного значіння зміст криється в тих словах: „український громадський діяч?"

Громадський діяч усякої иншої нації—то вільний син своєї батьківщини; то людина, що обірає сама по добрій волі собі шлях до праці, що працює в тій чи иншій сфері відповідно своєму хисту, таланту, симпатіям, що віддає свій час питанням, поставленим на чергу природньою еволюцією життя його рідного народу. Український громадський діяч ніколи не знає, не передбачає свого шляху—він іде тією стежкою, на яку пропустять; він мусить мати хист на все, охоту до всього, він мусить рахуватися з кожним фактом з життя чужих націй, роздимати кожну искорку надії, кинуту його батьківщині з чужої ласки, застерегати од каміння, що

може кожної хвилини посипатися на голови братів його несподіванно. Він мусить бути вчителем, наставником, порадником, заступником, вартовим своєї батьківщини—він мусить бути цілою, ідеальною людиною з чулим серцем, готовим відкликнутися на всяке національне горе, з великою душею, повною непохитної віри в найчистіші ідеали, з ясним розумом, навіть людиною великої фізичної сили, щоб виконувати ту силу праці, яка лежить на його плечах.

Слово та діло стоять міцно спаяні на його прапорі. Український громадський діяч не може проповідувати, склавши руки, не може і працювати, не проповідуючи—бо йому нема з ким поділити своєї праці, він майже завжди одинокий.

Громадським діячем по всіх инших народах може стати кожен, хто має од природи хоч трохи більш енергії чи розуму за середню людину. Українським громадським діячем може бути тільки велетень од природи. Доля майбутнього українського громадського діяча з самого раннього віку—доля зерничка, що впало і на добрий ґрунт, та лежить надавлене, прикрите цілою горою всякого бруду і од соняшного проміню, і од весняного дощу... Його паросток ніжний мусить пробиватися крізь цеглу, цурпалки, обминати склянки, гвіздки, що накидала зверху й навколо чиясь ворожа чи неохайна рука, і треба, щоб воно мало надзвичайну життьову енергію, феноменальну силу волі, щоб таки нарешті побачити сонце та зазеленіти... Але феноменальні велетні то не частий дар божий по всіх націях... Як одиноке дерево серед закиданої камінем пустелі, стоїть довгі роки одинока постать українського громадського діяча—і, як одиноке дерево, він захищає рясним листом своїм усіх стомлених мандрівців од спеки, задовольняє плодами своїми жагу прохожих, але його ніхто не захистить, коли зло-

дії обкрадають його, коли буря ламле його вершечка, і грім направляє насамперед свої стріли на його.

А коли щаслива доля або щасливий випадок убереже його від злодіїв, бурі та грому—його чекає лихо страшніше за бурю та грім,—це лихо—його власна слава. Широка, признана слава українського громадського діяча, його популярність—то смертний присуд усій його діяльності, і чим користніша була його праця, чим більшу симпатію здобула вона серед громадянства—тим швидче той присуд стверднться. Сумна недавня історія нашої „Просвіти“—то найяскравіший зразок такої смерти.

„Просвіта“—остання дитина нашого дорогого небіжчика. Без грошових засобів, за допомогою тільки маленького тісного гуртка людей він власною енергією, силою глибокої віри своєї та безмежної любови до батьківщини з'єднав навколо себе розрізнену, роскидану українську інтелігенцію, згуртував її в одно товариство, заснував інституцію і за 4 роки підніс її на надзвичайну височінь. Але ореол слави враз погубив її.

Немічна, нездатня до інтенсивного життя каліка волочила б напевне довгий вік, сильне ж, дуже, свідоме чадо українського громадського діяча мало вже заздалегідь виготовлений присуд на смерть.

Тисяча верст оділяла Бориса Дмитровича від „Просвіти“; зроблені були всі заходи, щоб він не довідався про сумну долю її, але він усе ж таки дізнався.

Смерть „Просвіти“—то остання звістка на чужині з дорогої батьківщини, то була остання новина, яку поніс дорогий небіжчик наш на той світ.

Але чи винна в тому безталанна батьківщина? Чи такою звісткою марили українці віддячити своєму вчителеві, наставникові та заступникові за 30 ро-

ків невсипущої праці його на користь батьківщини, за всі муки, перенесені їм за-ради неї? Ні! криком безмежного відчаю, стогоном тяжкого жалю та туги переповнені всі телеграми. Щирі гарячі сльози ллються по всій Україні й серця всіх українців з'єдналися одним почуттям великого національного горя.

Нема сили вирвати з рук смерти дороге тіло, нема змоги повернути його до життя, але знайдеться і сила, і змога вирвати з пазурів смерти ті ідеали, яким служило ввесь вік свій це тіло; знайдеться й сила, щоб провести їх у життя. Всі грошеві і духові засоби знесуть українці до однієї скарбниці, і ця скарбниця носитиме дороге ім'я небіжчика—ім'я Бориса Дмитровича Грінченка.

Вічний спокій твоєму стомленому змученому тілові, дорогий наш мученику-брате, і довічня пам'ять імени твоєму, наш незабутній учителю!

Од польського громадянства, промовляв польською мовою Є. Вольський.

Ви, українці, і ми, поляки, сьогодні ховаємо дорогих нам великих людей. В Гродні завтра насиплють могилу над труною нашої Елізи Ожешкової. Ми тут стоїмо над труною Бориса Грінченка, для котрого, як і для Ожешкової, провідною зіркою в його працьовитім житті, була любов до народу. Зробив він багато. Діяльність його—така важка й така витревала—над внесенням каганця освіти під стріхи простого люду, і то в такі важкі хвилини, коли звідусіль падають громи і ставляться перешкоди для затримання розвитку національних культур,—запевнила йому любов у своїх і пошану у всіх людей розуму і серця. То не час тепер навіть перед цими свіжими могилами, вдаватися в тугу. Власне останки таких борців, котрі не перемогою, а серцем-любов'ю здобувають прихиль-

ників і будять народи, повинні нам бути вказівками, як далі провадити працю їхню перервану смертю. Розвій свідомости і кожне просвітне огнище, що повстало під впливом творів, які лишив Грінченко, будуть для нього міцнішим од бронзи монументом, бо пам'ять про нього шириться в серцях народу, і хоч його останки зникнуть у цій домовині, добре й здорове насіння, щедро роскидане його рукою, зійде і—розвиватиметься для добра України.

Честь його останкам!

Од Білорусів, білоруською мовою промовляв А. Бульба.

В той час, коли хмари заволікають небо, коли люде, блукаючи, шукають нових шляхів, у ту хвилину, коли шакали шукають здобичі, коли здається, що неправда та зло над світом опанували—тоді страшенно тяжко згодитися, що найкращі люде нас покидають. Ще зіллям не поросла могила Геркулеса української сцени, як прийшла звістка з-під ясного неба Італії, що не стало сіяча правди й світа, Бориса Грінченка.

Чоловік, що тримав руку на пульсі сучасного життя, був переконаний, що рідна мова—це не мертве слово, а рідна школа—це право людини, не може бути і нам, білорусам, чужим. Він не запродався всевладним та сильним, не шукав оплесків, а йшов шляхом тернистим, мозольним, працював над рідною мовою, над рідною школою, показав, що скарби думок великих людей Заходу мають певний ґрунт на українській землі. В сучаснім сумнім житті він запалив вогонь, котрий проб'є хмари і наші очі у свій бік поверне. І цей вогонь розбудить свідомість народню і з'єднає всіх нас. І в той час, коли ви, брати-українці, ховаєте найкращого свого громадянина і коли ваші голови

схилились од горя, котре вас пригнітило,— ми схиляємо наші перед чоловіком і народом, що таких синів має.

Уклін тілові твоєму і честь духові твоєму!

Од редакції „Ради"—Ф. Матушевський.

В далеку, невідому дорогу йдеш ти од нас, наш дорогий, незабутній товаришу! В ту дорогу, з якої вже нема вороття... Не вернешся вже ти до нас, бо від далекого берега вічного спокою, до якого бурхливе море життя прибило твого човна, ще ніхто і ніколи не вертався... Йдеш од нас навіки!

Стоючи над твоєю домовиною, ми позбавлені змоги в-останнє глянути на твоє високе чоло, завжди повне глибоких і многоплідних дум про Вкраїну; в-останнє побачити твої груди, в яких билося горяче серце, налите вщерть палкою любов'ю до рідного народу; поглянути в-останнє на згорнуті на грудях натружені невпинною працею твої руки; позбавлені змоги подержати ці благородні, товариські руки в своїх, щоб перед розставанням на-віки віддати тобі, дорогий товаришу, чолом, подякувати за твою велику працю для рідної країни і її народу, за той багатий скарб, що за своє коротке життя ти надбав і лишив нам у спадщину.

Не злото, не срібло, не статки-маєтки в спадщину по тобі нам лишилися. По тобі лишився скарб, якого не бере тлін і до якого навіть невблаганна смерть не знає шляху; скарб, який живе і житиме, поки світу сонця на землі. Скарб цей—*слово*. Слово „німих рабів", яким так возвеличив цих рабів перший геній українського слова —Шевченко, слово, що його наш геній поставив коло „німих рабів" цих „на сторожі",—це слово ти, дорогий товаришу, взяв як дорогоцінне зна-

ряддя, орудував ним усе своє життя сам, щоб надбати для „німих рабів“ яко мога більше скарбу; цілий свій вік скликав зо всього простору України працьовників, щоб вони своєю працею збільшували той дорогоцінний скарб, цілий вік скликав і збільшував сторожу коло „рабів німих“.

На півдорозі твого життя, під час гарячої праці коло улюбленого діла тебе, дорогий товаришу, настигла смерть. Твоя смерть вразила в саме серце нас, спільників по праці, робітників і вартових слова, але знай, дорогий товаришу, що ми стоїмо на варті.

Зійшовшись коло твоєї домовини, щоб вирядити тебе, дорогий товаришу, в далеку дорогу, ми робітники і вартові українського слова, низенько вклоняємося тобі; вклоняємося до самої матері-землі, що прийме тебе зараз, за твою велику працю і за той дорогоцінний скарб, що ти лишив по собі нам у спадщину і над твоєю домовиною даємо обітницю дбати, щоб дорогий той скарб подесятерився. Вклоняючись тобі, дорогий товаришу, до землі від імени працьовників слова за твою надмірну працю й великі заслуги перед рідною країною, я вкупі з цим від імени своїх товаришів прохаю тебе простити нам, як що ми, ходючи з тобою за одним плугом на рідній ниві, може коли, по волі чи по неволі, тебе образили.

Прости, і прощай, на-віки прощай, любий, дорогий товаришу!

Од „Української Хати“ — П. Богацький.

Жертви й смуток, жертви й смуток—така доля України... Темніє наше життя, гаснуть найясніші зорі неба України... Не встиг розсіятись сум після одної смерти, як ось здвигаються береги нової могили, могили над домовиною нашого любого учителя—Бориса Грінченка...

Умер великий чоловік України... Умер апо-

стов, євангельське слово якого так голосно лунало по нашій землі, умер пророк відродженої України, її славетний герой... Умер один з тих вибраних, що прийняв свячений вогонь любови до рідного народу з рук на руки од самого Творця її. Це — левит храма України, який віддав усього себе на службу величній ідеї, який з гордістю і з побожністю віддав своє серце, свій розум, свої сили в невеличке багаття свого часу, щоб піддержати його в скрутну добу, щоб розвести великий вогонь і показати славу, славу України... Це один з тих, якими розквітло життя України... Це цвіт її й од них її краса та аромат... Це сіль нашої землі...

В лиху годину вийшов він на роботу... Навколо темнота стояла тяжка, все спало, як у могилі... Засвітив він свій „досвітний вогонь“ і пішов уперед. Його могучий дух не страшився великих змагань, не одрікалось його гаряче серце од своєї улюбленої ідеї і йшов він твердо й гордо все далі вперед з одним тільки прапором, з однією тільки метою — віддати себе праці за-для високої ідеї щастя відродження рідного народу...

Борис Дмитрович, цей завзятий син України, з молодечим запалом і енергією працював у нетрях її — рубав зло, корчував неправду, розчищав темну гущавину її й на чистих прогалинах будував перші аванпости тим полкам, які підуть за ним. Страшне діло!.. він будувався в пустині, але не лякали його можливі блукання, даремна трата сил, величезність риску і несчисленні негоди. Він вірив, що стоїть на міцнім ґрунті, на певній путі...

Промайнуло 30 років його невсипущої праці і ми, його молоді наступники, втратили свого вчителя, свого наставника, але перед нами горить соняшний промінь його великого, ясного духа; перед нами чисте поле для праці; завдяки його мозолям, нам роскривається безмежний обрій будучої, вели-

кої, славної, щасливої України, а за нами, на гасло запалене любов'ю його серця, йдуть і підуть сотні, тисячі... ще й ще... вірні сини свого краю...

Він вмер, виборовши нам право на життя. Ми повинні отут, біля його славної могили, дати клятву, непорушну клятву, шанувати його пам'ять вічно і вічно дбати за честь, за славу, за долю України... Бо ж слава України—це слава славних будівничих її, слава тих „каменярів", що винесли її на своїх плечах...

Тобі ж, один з дужих каменярів, лавровий вінок нашої глибокої шани, тобі, кращому представникові українського слова, наш низький поклін і вічна шана... Спи спокійно, славний працьовнику, чи краще відпочивай отут під ясним рідним небом, серед любої тобі краси і спокою... І будуть шуміти над тобою верби, старі, похилі, дупласті вже, але рідні вкраїнські верби... А ми вкриємо твою могилу барвистими квітками і підемо, щоб вкрити твоє ім'я живими квітками нашої праці...

Од Українського клубу М. Лисенко.

Нова, свіжа втрата! Нова рана на тілі бездольної, на людей праці убогої України! Ось та рана, та непереможна, гірка втрата: лишилася сама облуда, а духа живця Грінченкового не стало, немає. Під наскоками всіляких пригод, утисків, обмежень лютої ворожої недолі, в атмосфері безпорадної байдужности так званих освічених верств суспільства довелося тобі зняти на свої плечі тягар праці. Здавалося, наче б ти, обвівши духовим зором Україну з краю в край, постеріг, зрозумів тяжке її безпомічне становище, зрозумів—і вирішив оддати життя своє на службу їй, кинувшись самотужки обслуговувати потреби її духа.

Дужа природа твоя була б ще може довго несла тягло своє, та на лихо, крім перешкод зов-

нішніх, примішалося сімейне люте горе: воно підтяло здоров'я, сили. Недуга знесилила життя... Стеблина вломилася, квітка зів'яла, до землі схилилась.

Таких невтомних, завзятих діячів, борців громадських, якого ми в собі Бориса Грінченка втеряли, в пантеоні українських писателів зазначити можна дуже небагато,—три, чотирі та й годі. Великий хист, незвичайна витревалість у роботі, скрашені великою любов'ю до рідного краю.

Вічна пам'ять, вічна хвала й дяка тобі, наш славний, незабутній трудовниче-брате! Молодшим громадянам твоє працьовите життя повинно б стати за зразок до спасенного наслідування.

Земля пером тобі, друже наш!

Од єлисаветградських українців М. Левитський.

З херсонських степів прибув я, дорогий брате, з доручення єлисаветградських українців і спілок, щоб останній раз привітати тебе, коли ти зібрався в далеку дорогу й на-віки нас покидаєш.

Засумували наші степи безкраї, засумував Дніпро з своїми горами, засумувала ціла Україна. Та й не диво, що сум рідний край обгортає. За останні часи чимало велетнів у України прийняла матиземля. Ось ще не встигли поховати—засипати могилу незабутнього батька українського театру, Марка Кропивницького, як уже прийшла й твоя черга в розцвіті твоїх сил, твоєї душі. І ось тепер нам припало стояти над твоєю труною, над останнім місцем твого „упокоенія", твого спочивку після надзвичайно напруженої й тяжкої праці.

Сумно, невимовно тяжко... Та проти неблаганної смерти нічого не вдієш. Але ж хоч смерть жорстока й однімає у рідного краю найкращих синів, хоч народ і почуває себе сиротою, коли страчує таких дорогих діячів, як ти, любий брате, а

особливо ще в такі без краю сумні та тяжкі хвилини сучасного життя, свідками яких нам довелося бути, та все ж таки нам зостаються дві великі втіхи, що можуть піднести духа, озброїти нашу засмучену душу крилами надії й піддати нам віри та енергії до роботи.

Перша втіха—це аксіома непохитна, *що умірають тільки люде*, а великі, чисті, святі ідеї, які ведуть народ і цілу людскість до щастя—*такі ідеї не вмірають ніколи, а живуть вічно* в людських серцях, збужуючи їх до любови та до праці на користь народу.

Другу ще маємо втіху в такій сумний час, який ми тепер переживаємо. Для кожного взагалі народу, а особливо для такого, який після довгої тяжкої ночі несвідомости й сиріцтва серед культурних народів, прокидається до нового життя і вийшов на шлях відродження,—в такі часи і дуже потрібні люде, які несуть у світ свою „душу живу". Але разом дуже, і без краю дорогі народові й *могили* його вірних синів, могили дорогих орачів його осиротілої, занедбаної ниви. Такі могили світять людові в темну добу його тяжкого життя та як провідні зіроньки показують дорогу, кудою йти. Коло таких могил дорогих народ набірається натхнення, віри, любови до рідного краю та сили й енергії до дальшої праці на рідній ниві. Такі могили наливають бадьорости в груди, щоб сміливо прямувати по дорозі, яка веде до щастя рідного народу й цілої людскости.

Спи ж спокійно, дорогий брате, спочивай вічним сном; смерть невблаганна вбила твоє тіло, знесилене тяжкою працею та сумними обставинами життя, але ж твоя справа, твої ідеї—живі і будуть жити *вічно, поки світ-сонця*, бо справа та жива, *вона саме життя*.

Знай, що скільки сили наші дозволять, ми бу-

демо працювати, ми будемо по змозі далі орати ту ниву, яку ти з такою любов'ю орав і яку ти так рано покинув сиротою тільки тоді, як тебе одірвала від неї передчасна смерть.

Ще раз низенько вклоняюся до землі тобі, дорогий брате, від моїх земляків і робочих спілок. Нехай же земля тобі буде пером! Вічна тобі пам'ять. Прощай!

Од київського студентства—М. Зернов.

В мирі порвалася чесна та чистая жизнь, за братерство віддана...

Все частіше й частіше останніми часами рвуться нитки життя наших найкращих робітників, світочів і привідців; один по одному сходять у могилу найвизначніші сили нашого національного воскресення.

І от—нова, свіжа могила: ховаємо славетного і любого нам Бориса Дмитровича, нашого дорогого вчителя, одного з найвидатніших синів України, одного з найбільших ратаїв нашого поля.

Болючий сум і туга повиває нас, як згадаємо, що смерть узяла покійного передчасно, у розцвіті сил, не давши йому довести до краю своїх планів і мрій.

Та ще гірше й болячіше, що втратили ми його тепер, коли над українством збираються хмари й громадянство охоплює малодушество й зневіра. Тепер, може, одна думка, що живий ще Борис Дмитрович, тепер може один образ покійного, що з дивною саможертвою усе свое життя віддав великій справі, вернув би завзяття малодушним, додав би віри маловірним ..

Українське студенство київського університету й вищих жіночих курсів доручило мені висловити над труною свій жаль і смуток; але мені також доручено сказати, що образ покійного буде нам

вічним прикладом, вічним гаслом до праці, діяльности, боротьби.

І от, журно схиляючи голови перед дочасною могилою великого діяча землі української, ми бажаємо йому нерушного спокою, тихого сну, а самі підемо працювати й сподіватись, і може діждемось чсу, коли у нас встане ціле покоління таких щирих, невтомних, невсипущих працьовників, яким був покійний.

Спи ж супокійно на лоні холодному—
Зійде зоря твоїм мріям!
Пам'ять довічня борцеві народньому!
Слава гучна його діям!

Од студентів київської політехники В. Коваль.

Ми вічную пам'ять співаєм!.. Вічную пам'ять—учителеві, другові, порадникові, великому громадянинові, великому борцеві за щастя народнє Так!. Це буде вічная пам'ять! Вона вічно буде жити в серцях наших; вона буде скрашати життя наше, розігрівати нашу душу й вічно кликати нас до праці на користь рідного краю. Під час знесилля—вона вдесятерить наші сили, під час зневірря вона вкаже нам шляхи; під час же праці, праці на користь рідного краю—вона стане нам великим прикладом, великим зразком громадської роботи. Велику ролю відограло життя Б. Грінченка в житті України, велику ролю відограє й пам'ять про його.

Мені пригадуються недавні часи з нашого життя, з життя теперішнього українського молодого покоління. Це ті недавні часи, часи перебування нашого в середній школі, коли ми уперве ступали на стежку свідомого громадського життя, коли в душі нашій розквітали перші квітки любови до рідного краю, коли в нашому серці родились перші бажання працювати для нього, коли прокидалась свідомість обов'язків перед рідним народом. В той

час ім'я Грінченка в нашому житті, в формулуванню нашого світогляду мало величезне значіння. Ми його не знали особисто; ми не чули його мови, ми не могли читати безпосередно його думок, бо то були тяжкі часи заборони українського слова; але ми знали, що там десь, далеко од маленького нашого повітового городка, єсть люде, які кують діло національного відродження, які всі свої сили, все життя вкладають у народню роботу. І ми знали, що Б. Грінченко один з найперших там... І як рвалось наше серце до його, як хотілося стати в ряди його учеників, як хотілося стати помішником йому!.. Ишли часи, зрів наш світогляд, закріплялись переконання. І настав час великого народнього руху, час, в який кинулись ми в безоглядну, завзяту роботу. Колючі терни, підводне каміння здибали ми—напів-діти...

І от тут знов Грінченко відограв в нашому житті велику ролю. Як один з перших українських публіцистів з розумним, ясним, чесним і простим словом, він наливав наші душі твердістю і певністю, він був нам провідною зорею в цю трудну для української молоді добу. Зла недоля пороскидала багато молоді по тундрах далекого Сібіру, багато з нас блукало по закордонах, а ми, ми, які зостались на рідній землі, ми знесилились, зневірились і завмерли... Але ми знали, що він невтомно, невпинно працює, що він ні на хвилину не склав рук, не збочив од українського шляху навіть серед страшних, темних часів реакції, зневірря .. І поволі в наші серця почав закрадатися сором. В нас знову прокинулося пекуче бажання праці. праці щирої, такої ж невпинної, такої ж невтомної, яку ніс він на своїх плечах...

Велика подяка, велика пошана за це тобі, дорогий учителю...

Спи спокійно!.. Нехай одпочине од життьової

боротьби твоє натружене тіло. Насіння, яке сіяв ти, не вмре, не заглухне серед тернів і каміння!.. Воно не вмре, не заглухне, бо в цей день великої нашої втрати в наших серцях розквітло бажання по вік служити тим ідеалам, яким ти служив, і всі сили, все життя своє оддати тій праці, в яку вклав ти все своє життя.

До промов над домовиною Б. Грінченка прилучаємо ще в перекладі на українську мову й кілька теплих слів, що сказав членам похоронного Комітету бувший голова колишньої польської „Осьвяти", д. Андржейовський.

„Остання послуга для померщого Бориса Грінченка привела мене до цього храму, щоб вшанувати по заслузі пам'ять невтомного борця на ниві української просвіти—одного з найкращих синів українського люду.

Прихожу, щоб вам, шановні панове, найближчим до його ідейно, які його кохали й шанували—висловити найщиріше спочуття і жаль з приводу втрати вірного товариша і проводиря.

Жалібний настрій сьогоднішньої хвилини углубляє почуття смутку од думки, що вашій „Просвіті", яку так любив покійний Борис Грінченко, вкорочено життя. Сталася вам кривда, якої польське громадянство раніше од вас зазнало вже з своєю „Осьвятою". Розуміємо ваш біль і всим серцем спочуваємо, але віримо також, що зерно любови до українського люду, для його поступу, добра і щастя кинуті рукою Бориса Грінченка, мають у собі живучу міць і завсігди в історичній хвилині зуміють покликати до життя ці найкращі частки, які знаходяться на дні душі люду.

Бажаю, щоб ви могли, шановні панове, яко мога швидче побачити для здійснення своїх високих, на любови Бога і люду опертих, почувань,—зорю кращих днів, ніж ці, які ми зараз пережи-

ваємо і хай вами в цій святій праці керує дух Бориса Грінченка, завсігди під гаслом любови і згоди!

4. Телеграми і листи.

1. Великий жаль і сум, що помер діяч української науки і письменности. Проф. Сумцов (Харьків).

2. Висловлюю сердечний жаль і спочуття з приводу великої втрати українського письменства і громадянства. Михайло Могилянський (Петербург).

3. Тяжко вражені смертю нашого письменника Бориса Дмитровича Грінченка, висловлюємо щире спочуття дружині небіжчика. Український гурток Бестужівських курсів (Петербург).

4. Харьківська українська студентська громада глибоко вражена незамінимою втратою для України Бориса Грінченка і поділяє сум рідного народу. Голова Чепелянський (Харьків).

5. Студенти-українці Київського комерційного інституту висловлюють свое спочуття дружині незабутнього діяча рідної науки і письменства. З Вами сумує вся Україна. (Київ).

6. Тяжко засмучені кончиною славного письменника і громадського діяча, подаємо найглибше спочуття дружині небіжчика і всій Україні у великій втраті. Українці з Полтави.

7. Болюче вражені звісткою про дорогу втрату—смерть Грінченка. Висловлюємо щирий жаль і співчуття дружині покійного і громадянству. Українці з Кам'янки (Київської): Харченко, Поламаренко, Римаревський, Грушевський, Калитенко, Волошин.

8. Дозволяю собі приєднатися до висловлення того великого смутку, що опанував українське громадянство після звістки про дочасну смерть Бориса Грінченка. Втрата таланта літературного, втрата видатного громадського діяча завжди тяжка. Вона стає ще тяжча, вона пригнічує розум і почуття, а тим більше, коли доводиться переживати

тяжкі хвилини, коли смерть забірає велику силу в час розчарування, в час, коли опановує почуття безнадійности після недавнього захоплення й надії. Деякою втіхою може бути тільки певність, що праця не загинула, що робота й життя покійного Б. Грінченка внесли й свою немалу „лепту" в спільну й довгу працю, в загальну боротьбу за кращі ідеали українства і що справа народа, який уміє утворити такі таланти, як талант Грінченка, не мертве, а живе діло. Умер Грінченко, але живі і повинні жити й боротися за ці ідеали і українське громадянство, і українська література. Проф. Іван Лучицький (Київ).

9. Передчасна смерть дорогого для нас і для всієї України Бориса Дмитровича обнімає наші серця тяжким жалем. З далекого Сібіру засилаєм своє останнє „прощай". Висловлюємо спочуття в тяжкім горі дружині покійного і прилучаємо й свій голос до голосу загального смутку України.

З доручення громади—члени ради Томської студентської української громади, студенти університету, технологичного та учительського інститутів: Сумнєвич, Москалець, Українець, Карабай, Лисенко, Левинський. (Томськ).

10. Дуже засмучені звісткою про смерть глибоко-шановного Бориса Дмитровича Грінченка. Гурток українців з Курського-міста висловлює спочуття дружині небіжчика, повне великого жалю з приводу цієї нової національної втрати. Українці з Курського.

11. Тяжко сумуємо з Вами по великій втраті, що понесла Україна. Українці з Харькова.

12. Висловлюю глибокий жаль по великій втраті славного незабутнього діяча. Шраг (Чернігів).

13. Поділяю невимовно велике горе ваше. Доманицький (Аркашон, Франція).

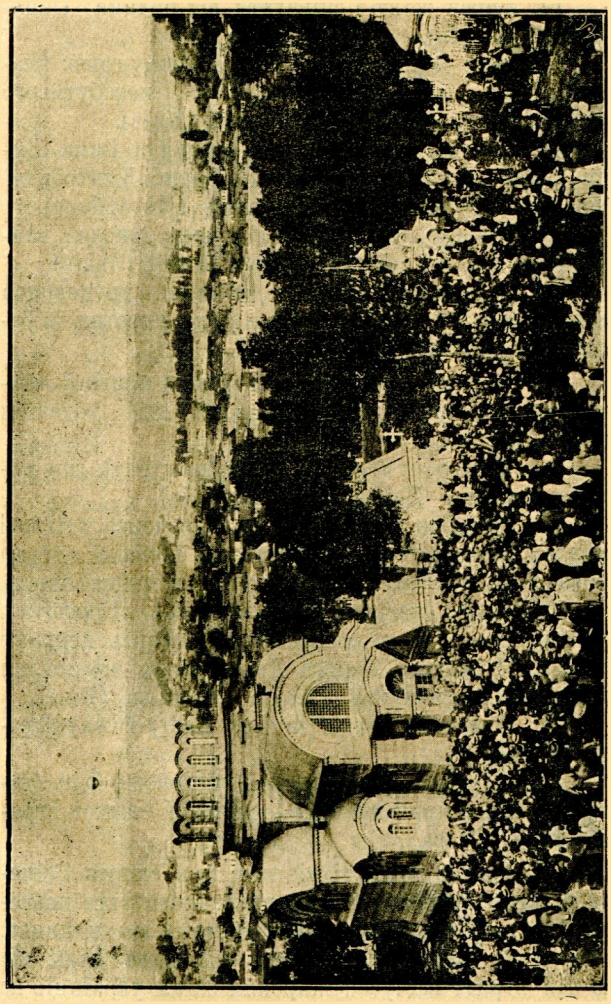

На Байковому кладовищі.

14. Вираз жалю і співчуття від родини Паньківських (Львів).

15 Всім серцем спочуваємо Вашому горю; плачемо з Вами над труною дорогого, незабутнього Бориса Дмитровича. Дурдуковські (Київ).

16. Убиті тяжким горем—серцем з Вами. Будем міцні духом, як незабутній Борис Дмитрович. Єфремов, Стебницький, Лотоцький (Петербург).

17. Прошу прийняти і від мене вислов найглибшого жалю і співчуття. Іван Копач (Львів)

18. З приводу смерти великого трудовника щире співчуття пересилає львівська українська богословська молодь (Львів).

19. Вирази глибокого співчуття з приводу важкої втрати Вашої і цілої України шле редакція „Діла“ (Львів).

20. Тяжко сумуємо з Вами по втраті, що понесла Україна. Харьків'яне (Харьків).

21. Наукове Товариство ім. Шевченка у Львові засилає Вам глибоке співчуття по причині смерти свого члена, невсипущого діяча і письменника (Львів).

22. Рада скасованого товариства „Просвіта“, пригноблена сумною звісткою про смерть першого голови „Просвіти“ Бориса Дмитровича, висловлює своє глибоке спочуття. Голова Яновська. (Київ).

23. Редакція „Ради“ поділяє Вашу тяжку втрату. (Київ).

24. Одеське громадянство висловлює Вам безмірний біль з приводу нашої спільної тяжкої втрати. Липа (Одеса).

25. Тяжко прибиті вісткою про смерть Вашого невіджалованого мужа, визначного українського діяча, громадянина, незабутнього письменника, висказуємо Вам наше глибоке спочуття. Біль, що по тій втраті відчуває широкий загал українців но цей і по той бік кордону, буде Вам відрадою у Вашім тяжкім горі.

За народній комітет—голова д-р Кость Левицький, секретарь д-р Вол. Бачинський. (Львів).

26. Повні смутку з приводу смерти Вашого мужа і свого почесного члена, одного з найбільш заслужених синів України, приєднуємо своє спочуття до вашого і низько вклоняємося. За товариство „Просвіта"—Озаркевич, д-р Брик. (Львів).

27. Українська академична молодь, згуртована в т-ві „Січ" у Відні, висказує Вам, високошановна добродійко, своє гаряче спочуття з приводу смерти незабутнього мужа Вашого. Наше т-во зазнало від покійного чимало добра: своїми дарами він збагатив нашу бібліотеку.

Нехай свідомість, що разом з Вами болїє над великою втратою вся Україна, стане втіхою у Вашому горі. За виділ т-ва „Січ" у Відні—голова В. Зубрицький, писарь К. Заклинський. (Відень).

28. Плачемо вкупі з вами, всіма земляками, над труною Бориса Грінченка. Бакинська „Просвіта" (Баку).

29. Шлемо Вам глибоке спочуття в тяжку годину народнього горя, яке обгорнуло сумом серця всіх синів України, що втратили свого невтомного апостола просвіти. Подільська „Просвіта" (Кам'янець).

30. Долучаємо свої гіркі сльози до сліз усієї України над труною великого побірника за рідну освіту і школу. Подільські вчителі. (Кам'янець).

31. Засмучені тяжкою звісткою, висловлюємо наш пекучий жаль з приводу завчасної смерти великого робітника на нашій занедбаній ниві.

Од імени гуртка московських студентів-техників Титаренко. (Москва).

32. Полягла ще одна сила, одійшов од нас на вічний спочинок незабутній Борис Грінченко. З приводу тяжкої втрати дружині його приносимо глибоке спочуття. Верзилов, Шраг, Базилевич, М. Во-

роний, Ващенко, Терещенко, Велкинд, Коновал, Гаврилов, Шапоренко, Шкуркина, Левитська, Янченко, Муравська, Грас, Косунович, Балика. (Чернігів).

33. Прийміть і від нас сльози на домовину незабутнього для всіх нас небіжчика. Боровик з родиною. (Кременець).

34. Стискається серце від незамінимої втрати ще одного з найкращих синів України Б. Д. Грінченка. Впав славний плугатирь на борозні надмірно-тяжкої праці, бур'яном, тернами вкритої каменистої рідної ниви. Пером земля тобі, щирий невтомний працьовнику. Гурток українців з Тараща.

35. Висловлюю свою журбу і спочуття дружині, сем'ї українських письменників і громадянству з приводу смерти Бориса Грінченка—дорогого чоловіка, видатного письменника, правдивого педагога, щирого діяча нашого національного відродження, оборонця покривджених. П. Тенянко. (Полтавщина).

36. Миколаївська „Просвіта", тяжко засмучена смертю славного діяча на рідній ниві Бориса Грінченка, поділяє великий жаль усього українського громадянства й висловлює найглибше спочуття дружині небіжчика. Рада Миколаївської „Просвіти" (Миколаїв).

37. Мануйлівська „Просвіта" засмучена великою втратою щирого сина України Бориса Дмитровича Грінченка і висловлює сердечний жаль. Рада Мануйлівської „Просвіти" (Мануйлівка, на Катеринославщині).

38. Мелітопольська „Просвіта" разом зо всією Україною сумує над безмірно-тяжкою втратою невтомного працьовника, талановитого письменника на ниві національного відродження України, Бориса Дмитровича Грінченка, і висловлює дружині почуття великого жалю. Рада Мелітопольської „Просвіти" (Мелітополь).

39. Відчуваючи невимовно-болючий жаль з приводу тяжкої втрати Бориса Дмитровича Грінченка, приєднуємо свій невимовний смуток до загального смутку всієї України.

Робітники-українці з Нижнє-Дніпровських майстерень (Нижнє-Дніпровське).

40. Студенти-українці комерційного інституту надзвичайно вражені смертю працьовника на ниві України Б. Грінченка (Москва).

41. Невимовно боляче вразила нас звістка про смерть Б. Грінченка. Читаєш і очам своїм не віриш: не стало знов одного борця за долю України і якого ж іще борця! Борця, що віддавав усе своє життя на користь рідного краю. Важко втрачати щирих працьовників, а особливо таких, яким був покійний Борис Дмитрович. Це незамінима втрата для України.

Земля ж тобі пером, вірний сину України! Не забуде вона тебе во-віки, „доки сонце з неба сяє", і завжде згадуватиме „незлим тихим словом".

Не забудемо ж і ми Тебе, наш земний учителю: твоє життя буде нашим життям, твій ідеал— нашим ідеалом. Українська молодь з Конотопа.

42. Сумую вкупі з українцями з приводу втрати Бориса Грінченка. Іван Білоусов (Москва).

43. Українське студентство Варшавського університету, тяжко засмучене новою передчасною втратою для України в особі письменника, громадського діяча, Б. Д. Грінченка,— засилає дружині його своє спочуття. (Варшава).

44. Тяжко засмучена великою втратою рада катеринославської „Просвіти" прилучається до загального жалю всієї України. Рада Катеринославської „Просвіти".

45. Звістка про смерть великого незабутнього діяча глибоко нас засмутила. Вболіваємо над тяжким національним горем. Катеринославські українці.

46. Прошу передати від усієї труппи спочуття у великім горі дружині глибоко-шановного небіжчика, орача рідної ниви Б. Д. Грінченка. Звістка про смерть тяжким смутком вгорнула український театр. Д. Колісниченко (Вороніж).

47. Єлисаветградські українці засмучені великою втратою України. Висловлюють дружині Б. Грінченка гаряче спочуття невимовному горю, яке поділяє ціла Україна. З доручення земляків Микола Левитський. (Єлисаветград).

48. Важка втрата Грінченка—щирим болем вразила серце. Д. Зозуля (Харківщина).

49. Висловлюєм своє спочуття і жаль з приводу смерти незабутнього Бориса Дмитровича дружині його і тим, для кого дороге його ім'я; невблаганна смерть забрала від нас ще одного працьовника і щирого товариша-українця. Українці з Вологди.

50. З великим жалем та болем прочитали ми сумну звістку про смерть дорогого кожному з нас письменника й діяча Б. Д. Грінченка. Ввесь час ми тішили себе надією, що повітря Ospedaletti підправить здоров'я покійного й поверне його знову до праці.

Але... не судилося. Іще одного борця нагло втратило наше громадянство!

Наша українська громада з щирістю поділяє жаль та сум по дорогоцінній втраті всього свідомого вкраїнського суспільства. Хай буде від нас квіткою на труну небіжчика наша постанова, як найширше популяризувати його ймення, його твори проміж українським селянством.

Славній письменниці, дружині небіжчика, висловлюємо своє найщиріше спочуття. Її тугу поділяють і з нею тужать молоді сили України. За громаду петербурського технологічного інститута Я. Христяновський, А. Пугач (Петербург).

51. Гурток українців ст. Окниця південно-західної залізниці, тяжко вражений звісткою про смерть незабутнього нашого письменника і громадянина Бориса Грінченка, висловлює щире спочуття дружині небіжчика (Окниця).

52. Оповиті сумом з приводу смерти невтомного орача українських перелогів, сіяча світла і правди Б. Д. Грінченка, висловлюємо своє почуття жалю і горя вельмишановній дружині небіжчика. Учні української драматичної школи М. В. Лисенка (Київ).

53. Загальні збори петербурзької української громади просять шановну редакцію переказати дружині небіжчика великий жаль наш і найщиріше спочуття з приводу смерти великого працьовника на ниві рідної літератури Б. Д. Грінченка. Сиротіє наша нива. Голова ради громади Славинський (Петербург).

54. Висловлюем сердечне спочуття з приводу смерти Бориса Грінченка. Сем'я Кропивницьких (Харьків).

55. Подільські семинаристи з приводу смерти великого громадського діяча, вірного сина України Б. Д. Грінченка, поділяють плач осиротілої України й посилають дружині покійного глибоке своє спочуття. (Кам'янець).

56. Оріхівські українці приєднують свій смуток до всеукраїнського смутку, що принесла нам смерть людини праці, Бориса Дмитровича Грінченка. Сем'ї його висловлюємо своє глибоке спочуття. (Оріхів, на Таврії).

57. Українці з Риги прилучаються до загального суму, обнявшого Україну з приводу тяжкої втрати двох велетнів, невтомних орачів української ниви М. Кропивницького та Б. Грінченка. (Рига).

58. Смерть вирвала з-поміж нас одного з найдужчих і найзавзятіших борців за кращу долю

України—Бориса Грінченка, вирвала його у тяжку добу лихоліття, коли, після недовгих весняних днів світлих налій, знов нахмарило й посунули на нас темні ворожі сили.

Стиснулося серце з гострого болю у всякого, хто знав незабутнього покійника, як людину; ще тяжчий сум обгортає тих людей, що поруч з ним стояли в одній лаві борців за рідну справу.

І тепер, над труною Бориса Дмитровича, висловлюючи сердечне спочуття його шановній дружині, ми найкраще вшануємо пам'ять дорогого покійника, коли зіб'ємо щільніше нашу лаву над тою великою прогалиною, що зробила в ній смерть, і високо підіймемо той прапор, що випустив з рук Борис Грінченко тільки тоді, коли перестало битися його щире серце. А на тому прапорі він написав:

Наші сили й почування,
Думи, мрії, міркування,
Рук і мозку поривання,
Все, чим тіло й дух багатий,—
За одно ми мусим дати:
Щоб ізнов народом стати!
Щоб прийти на свято згоди
Нам між иншії народи
В сяйві слави і уроди!

Пером тобі земля, вірний і щирий сину України!

М. і З. Левицькі, М. Прожига, Д. і П. Отченаші, П. і З. Шепченки, П. Шуляк; Х. Микитченко, Сендульський, А. Денисенко, П. Бондюк, Ів. Прожига, Черняк. (Радивилів).

59. Глибоко схвильований болючою, національною втратою, що понесла Україна в особі Бориса Грінченка, прилучаюся усим серцем до загального суму та шлю сердечне спочуття у тяжкому горі. З. Копровський (Рівне на Волині).

60. Одділ російської мови й словесности Імпе-

раторської Академії Наук, високо цінячи наукову діяльність покійного Вашого чоловіка, доручив мені передати Вам своє спочуття у Вашому великому горі. Предсідательствующий Шахматов. (Петербург).

61. Тяжко засмучені великою національною втратою, смертю Бориса Грінченка, катеринодарські українці прилучаються до всеукраїнського горя, висловлюючи разом з тим спочуття його дружині. (Катеринодар).

62. Новочеркаська „Просвіта", тяжко засмучена смертю Бориса Грінченка, висловлює батькові і дружині почуття безмірного жалю. (Новочеркаск).

63. Гурток українців, служащих в службі зборів південно-західньої залізниці, тяжко засмутився з приводу смерти талановитого письменника і висловлює своє спочуття дружині покійного.

Юх. Тищенко, В. Коваленко, П. Харченко, А. Ширіжок, М. Дударець, А. Скотенко, М. Торопченов і В. Романченко.

64. Засмучена тяжкою втратою невтомного діяча українського народу Бориса Грінченка, рада „Української Студентської Громади" Гірничого Інституту у Петербурзі висловлює своє спочуття дружині небіжчика. Голова ради Микола Стасюк, писарь Хведір Полонський. (Петербург).

65. Емігранти - українці у Львові, відчуваючи разом з усією українською суспільністю по обидва боки кордону велику втрату в особі помершого Бориса Грінченка для справи національного відродження українського народу, шлють дружині і співробітниці покійного Вп. Марії Грінченковій-Загірній щире слово спочуття. З доручення своїх товаришів Андрій Жук, Микола Залізняк, Всеволод Козловський. (Львів).

66. Товариство „Руска Рада" в Чернівцях,—в якім до народної праці згуртувалась українська інтелігенція і поверх 1.000 українських хліборобів

на Буковині,—висказує Світлій Редакції свій великий смуток і сердечне спочуття із-за смерти невтомного діяча і славного письменника Бориса Грінченка. В кождім часі смерть такої людини була б для нас великою втратою. Тепер, коли в закордонній Україні знову стає нам чим раз важче працювати для народньої справи і коли як найбільше витревалости і завзяття треба нам, аби побороти люту негоду,—тепер ця втрата ще більша. Однак напевно похоронні дзвони з нагоди смерти Бориса Грінченка прикличуть до діла всю живу силу нашу на нашій наддніпрянській Україні. Наше співчуття по причині смерти незабутнього Бориса Грінченка нехай при тім впевняє вас, що кождий ваш жаль і кожда ваша радість є нашим жалем і нашою радістю. (Чернівці).

Голова д-р Стефан Смаль-Стоцький.

Секретарь Остап Луцький.

67. Одділ російської мови і словесности Імператорської Академії Наук в засіданні 1 мая доручив мені висловити Науковому Товариству своє спочуття з приводу тяжкої втрати ним члена Бориса Дмитровича Грінченка, що так багато працював для науки. Предсідательствующий Шахматов.

68. В цяжкую гадзіну страты двух вялікіх сыноў Украіны Кропівніцкаго і Грынчэнка шчыра спагадаем украінскому грамадзянству. Редакція газеты „Наша Ніва“. (Вільна).

69. Студенти-українці Київського університету висловлюють свій жаль з приводу смерти Б. Д. Грінченка і передають спочуття дружині покійного. (Київ).

70. Висловлюєм своє спочуття і жаль з приводу смерти незабутнього Бориса Дмитровича дружині його і тим, для кого дороге його ім'я; невблагана смерть забрала від нас ще одного працьовника. Гурток українців з Володарки (на Київщині).

71. Харьківські українці - технологи сумують по завчасній втраті невтомного діяча на рідній народній ниві Бориса Грінченка і спочувають його дружині в тяжкім горі. (Харьків).

72. Гурток українців служби зборів південної залізниці висловлює глибокий жаль з приводу смерти славного письменника і громадського діяча Бориса Грінченка і висловлює дружині покійного своє спочуття. (Харьків),

73. Всим серцем спочуваю Вашому тяжкому горю. Софія Тобілевич. (Київ),

74. Пекучий жаль і сльози над свіжою могилою великого учителя єднаємо з вашими. Чепіга і Черкасенко. (Вознесенський рудник).

75. Приєднуюсь до загального смутку України, що загубила найкращого з своїх синів, великого працьовника на ниві народній. Сергій Палій.

76. З великим жалем свідома частина українського народу і ми, Товариство студентів-українців у Дорпаті, зустріли звістку про те, що Бориса Грінченка вже нема між нами на полі культурно-національної роботи.

Високошановній М. М. Грінченковій і всій родині покійного висловлюєм глибоке і щире спочуття. Голова Товариства В. Чеховський, секретарь Дм. Заушкевич. (Дорпат).

77. Просимо і наш голос приєднати до того загального смутку, що опанував українське громадянство через втрату Бориса Грінченка. Українці з Мурованих Курилівців.

78. Гурток українців з гор. Куп'янська висловлює дружині помершого Бориса Дмитровича Грінченка своє спочуття і приєднується до загального суму, що охопив усіх свідомих українців з приводу смерти невсипущого працьовника на рідному полі.

П. і І. Сабо, І. Ковшаров, І. Остапенко, Ф.

Даценко, Каменець, М. Панченко, М. Попова, Ол. Усик.

79. Засмучені тяжкою втратою щирого робітника і борця за українські ідеали, Бориса Дмитровича Грінченка, вдова, діти й онуки покійного Володимира Александрова засилають вираз свого співчутя і великого жалю дружині покійного Бориса Дмитровича, а разом і всім діячам великого діла просвіти України.

Александрова, Пантелеймонова, Звенигородські. (Харьків).

80. Прохаю вашої ласки дозволити мені через „Раду“ висловити дружині небіжчика Б. Д. Грінченка од мене глибоке спочуття її горю, а як од громадянина великий жаль і біль тяжкої громадської втрати. Сергій Шелухин (Одеса).

81. Гурт українців з м. Краснопілля (Волинь), засмучений тяжкою втратою Б. Грінченка, висловлює своє спочуття дружині покійного й українському громадянству (16 підписів).

82. Українське жіноцтво на Буковині, згуртоване в товариство „Жіноча Громада“, відчуває глибоко страту звісного діяча і письменника Бориса Грінченка і пересилає слова щирого спочуття родині великого покійника. Голова—Емилія Смаль-Стоцька, секретарка Марія Трусевич (Чернівці).

83. Марії Миколаївні Грінченко спочуття і безконечний жаль. Бажаю сили перенести горе. Володимир Шемет (Петербург).

84. Гурток студентів-українців електротехнічного інститута в Петербурзі приєднується до почуття горя й печалі, що охопили всіх свідомих українців з приводу смерти Бориса Грінченка. Голова Терещенко (Петербург).

85. Поділяючи загальний сум і жаль, висловлюю своє глибоке спочуття братам-українцям з приводу великої втрати великого сина України і

борця з її лихою історичною долею, Бориса Грінченка. А. Станевич (Вінниця).

86. Невимовно боляче робиться на серці од втрати такої працьовитої людини на користь рідного краю. Гурток українців міста Василькова (10 підписів).

87. Українська студентська громада київського політехничного інституту тяжко засмучена смертю невтомного працьовника на українській ниві — Бориса Дмитровича Грінченка, висловлює дружині небіжчика своє глибоке спочуття і великий жаль (Київ).

88. Дружині Бориса Дмитровича висловлюємо найглибше спочуття. Засмучені Нечипоренко, Ященко, Дубовенко.

89. Тяжко вражені звісткою про смерть великого навчителя Бориса Грінченка, сумуючи за одно з цілою Україною, селяне з Ольвіополя (Київщина) висловлюють глибоке спочуття його дружині.

90. Гурток студентів-українців Ново-Александрійського інститута приєднується до загального жалю з приводу смерти Бориса Грінченка.

91. Перед труною великого діяча й письменника Бориса Грінченка складаю земний уклін. Микола Міхновський (Харьків).

92. Тяжко засмучені втратою двох велетнів України, Бориса Грінченка і Марка Кропивницького, севастопольські українці, одстоявши панахиду, засилають своє щире спочуття родинам покійних і усім, хто відчуває національне горе. (Севастопіль).

93. Довідавшись, що Україна утеряла дорогоцінну перлину — великого українського діяча, Бориса Грінченка, ми, українці загнані в Сібірські каторжні тюрми, прилучаємось до її великого горя і шлем їй через хребет Байкальських гір своє сердечне спочування. Вічная пам'ять великому борцю за освіту! (17 підписів).

94. Білоцерківські українці, тяжко засмучені великою втратою найкращого сина України Б. Грінченка, прилучаються до загального жалю та сліз українського громадянства над передчасною домовиною небіжчика і висловлюють найщиріше спочуття його шановній дружині (Біла Церква).

95. Зо всим громадянством висловлюєм велику тугу з приводу тяжкої втрати для України Бориса Грінченка. В. Квітка, О. і В. Кравченки, Є. і В. Дейнеки (Житомір).

96. Боліємо душею з приводу смерти дорогого Бориса Дмитровича Грінченка, щирого борця за освіту селянську. Пером земля тобі, невтомний працьовнику на занедбаній українській ниві. Селяне с. Кривого (на Київщині).

97. Студенти - українці Київської Духовної Академії, тяжко засмучені з приводу втрати невтомного діяча на рідній ниві Б. Грінченка, висловлюють своє спочуття дружині небіжчика й українському громадянству (Київ).

98. Невимовно боляче стиснулися наші серця, коли ми одержали сумну звістку про передчасну смерть талановитого письменника і невтомного громадського діяча на ниві національного відродженя України — Бориса Грінченка. Тяжким сумом оповиті, висловлюємо своє щире спочуття шановній дружині небіжчика. Селяне з с. Щурівки (Харьківщина).

99. Одеська українська студентська молодь сумує з приводу важкої втрати Бориса Грінченка. Україна в його особі загубила одного з найкращих громадян,—працьовника в найбільшому розумінню цього слова, працьовника, життя якого — велика дорога жертва на алтарь народній (Одеса).

100. Підписуюсь під віршом Селянина „Пам'яти Б. Д. Грінченка". Др. Гребінюк. (Петербург).

101. Невмолима судьба завдала нашій україн-

ській суспільності новий удар: не стало між нами Бориса Грінченка, цього невтомного труженика, що ціле своє життя віддав у жертву своєму народові, а особливо освіті й громадському освідомленню упосліджених народніх мас, на котрих саме полягає будучність нашого народу.

Глибоко відчуваючи тяжку втрату, яку понесла шановна ваша громада й ціла наша українська суспільність з приводу невиджалуваної смерти бл. п. Бориса Дмитровича, просимо приняти заяви нашого глибокого співчуття й жалю, які пересилаємо отсею дорогою, не можучи особисто прибути на похорон покійника.

Товариство наше, що ставить своєю метою розвій національної школи української, матиме завсігди в живій пам'яти працю бл. п. Бориса Дмитровича над виясненням потреб нашого національного шкільництва, як першої умови до здобуття щастя й долі поневоленого українського люду.

За головний виділ товариства учителів висших шкіл: „Учительська Громада" у Львові—голова Мих. Грушевський, секретарь Раковський (Львів).

102. Орґанізація салінарних робітників у Болехові засилає дружині небіжчика Б. Д. Грінченка, великого і тихого робітника для добра широких і найбідніших мас українського люду, слова найщирішого співчутя і болю з причини цеї великої втрати (Болехів, Галичина).

103. Прошу передати дружині небіжчика, дорогого мені Б. Д. Грінченка слова, глибокого жалю і найщирішого співчуття. Д-р Лев Ганкевич (Львів).

104. З далекого сходу прилучаємо свій голос до голосу загального смутку України з приводу смерти незабутнього діяча, Бориса Грінченка. Шекеро, Мустіпан, Ильченко, Мариненко (Мурав'єва, Амурськ. обл.)

105. Дирекція національного музею імени Митроп. Андрія Шептицького у Львові, високо цінячи надзвичайно інтензивну і плодовиту діяльність Вашого покійного чоловіка на всіх полях українського громадського і наукового життя, висказує свій глибокий жаль з приводу тяжкої національної втрати і щире спочуття у Вашім безмірно глибокім горі. Свящ. д-р Осип Боцян, В. Щербаківський (Львів).

106. Черновецькі студенти академики „Січ", засмучені втратою щирого сина України Бориса Грінченка, висловлюєм дружині небіжчика найщиріше почуття (Чернивці).

107. Артисти української труппи Садовського, прилучившись до великого суму всієї України з приводу смерти незабутнього працьовника, борця за кращу долю рідного краю, шлють родині небіжчика глибоке й щире спочуття (Чернігів).

108. Члени Житомірської „Просвіти" на загальному зібранні 20 мая, тяжко засмучені смертю Бориса Дмитровича Грінченка, висловлюють великий жаль з проводу невимовно тяжкої втрати невтомного працьовника на ниві просвіти і національного відродження українського народу і шлють свої спочуття дружині дорогого небіжчика. Голова зібрання В. Кравченко.

109. Редакція „Прапора", органу організаційного українського учительства народнього в Галичині, пересилає слова правдивого глибокого смутку по причині смерти великого сина України, пок. Бориса Грінченка, та щирого спочуття для Високоповажанної Дружини покійника.

110. Не хочеться вірити, що його нема! Не хочеться вірити, що його дзвінкий, могутній голос на завжди завмер на Вкраїні!

Але його дійсно нема...

Сьогодні тільки у наш закуток надійшла сумна

звістка про завчасну смерть Бориса Дмитровича Грінченка.

Його вже нема.

Нема того великого кремезного дуба, який глибоко пустив коріння у рідний ґрунт і міцно в йому стояв, розкинувши навколо себе товсте гілля і молоді веселі віти, повбірані в пишне зелене вбрання—листки...

Тяжкий його був житьовий шлях і тернистий... Проте він високо держав і ніс прапор свободи. Скрізь голосно лунав його голос в оборону свого брата селянина.

Безнастанна праця надломила здоровля цього великого кремезного дуба і буря, буря смерти, звалила його, звалила на далекій стороні, далеко від України й її люду, за кращу будучність яких поклав всі свої сили і навіть життя.

Смерть його велике національне горе і незамінна для нас втрата. Втрату цю відчує тяжко на собі молода вкраїнська література, ріжні громадські й просвітні інституції і школа, на шляху націоналізації которої належить Грінченкові *перше* місце.

Втрата його велика й тяжка і за-для нас, селян, і гірко тужимо ми вкупі з його дружиною і всією Україною по покійному працьовникові.

Спи ж спокійно в рідній землі, навчителю! Ти вмер тілом, але дух твій і праця не вмруть по-вік. Прапор, котрий ти ніс, ми нестимемо далі. Нас багато!

Хай же земля тобі буде пером, великий працьовнику! Селянин *Микола Божко.*

111. Сумує Вкраїна, сумує й село по тобі, славний діячу на нашому стернистому полі! Скільки твоя могутня постать перенесла смутку й горя! Були години і радости, але це не помітно, як не помітно в буряну ніч зірок. Цілий свій вік пра-

цював на рідній ниві на користь рідному краю, сіючи зерно правди і любови, національного відродження! Живе людина, працює на користь людям, мріючи про далеку будучність, не помічаючи, що смерть крадеться і крадькома зазирає у вічі...

Ще рік... Один тільки рік тому ми бачили могутню, велетенську людину, котра на загальному зборі товариства „Просвіта“ виступала з палкими промовами, з завзятою енергією, цілком віддаючи себе на користь товариству, за-для дальшого його життя...

Але нема, нема ні одного, ні другого. Все взяла смерть з собою... Нема ні товариства, в якому він працював так завзято цілих три роки, не стало й його самого...

Вічня пам'ять вам, скінчившим свій вік! Повік вас не забудемо; хоч з лихом, а будемо йти по протоптаному вами стернистому сліду!

Умре людина й нема, та слово, ідея і праця могутня по-вік не вмірають, на-віки зостануться в нас.

Умер Борис Дмитрович Грінченко, але не увесь: умерло тіло діяча, а думки й переконання, які він проповідував, по-вік зостануться у нас, як неоціненний скарб.

Умер діяч і тільки дорога всім могила та ідея утворять нам життя; ідея оживить струмочок національного відродження рідного краю...

Іде весна—тепло несе
Все оживе, все стрепенеться...
Та не для мене тее все...

А смерть не розбірає, чи зіма, чи літо, чи красная весна стоїть; іде, косить і забірає з собою все, що під руку попалось...

Не для його весна, не для його квітки, пісні, бо він вмер, його сховали і насипали високу могилу, якою буде пишатись наша Україна.. Якою ми будемо увесь вік вихвалятися...

Земля пером тобі, незабутній наш, невтомний діячу! Селянин *Яків Колос.*

112. Ще одна велика могила.

Ще одна тяжка втрата для України.

Нема Бориса Дмитровича Грінченка.

Нема того невтомного і щирого робітника на ниві народній, котрий, не покладаючи рук, працював на їй.

Як він сам казав в одній з своїх чудових вірш:

Не велике я поле з'орав,
Та за плугом ніколи не спав.
Що робив, те робив я до краю
І всю силу, що мав я і маю,
На роботу невпинную клав.

Хто ж замінить нам такого дорогого робітника, яким був Борис Дмитрович?

Хто ж віддасть своїй Неньці-Україні все своє життя, як віддав він?

Не хочется вірити, що його вже більш нема проміж нас.

Так і хочеться сказати: „ні... ні.. сього не може ніколи бути"...

Але часописи приносять звістки, що це жорстока дійсність.

Плачуть очі і не хочуть миритися з цією жорстокою дійсністю.

Нема Бориса Дмитровича Грінченка...

Не побачимо ми його вже більше проміж нами.

Але вічно буде жити на Україні його дороге ім'я.

Його невтомна праця за-для користи рідного народу, щира і безмірна любов до України, повинна завжди бути нам за живий і найкращий зразок.

Ми ніколи не повинні забувати цих дорогих його слів:

Праця єдина з недолі нас вирве:
Нумо до праці, брати!
Годі лякатись! за діло святеє
Сміло ми будемо йти.

Будем же, браття, сміло йти „за діло святеє“ по тому полю, по которому йшов наш незабутній робітник Борис Дмитрович.

На тім полі каміння було,
Поле все бур'яном заросло,
Зупинявся мій плуг на тім полі,
Та не кидав робить я ніколи,
А гострив свій леміш, чересло.

Як не тяжко було працювати на тім полі, але він працював, не покладаючи рук, до самої смерти і казав усім:

Ми для роботи на світ народились,
Ни для борні живемо!

Не будем лякатись, що,
Довгий той шлях і важкий,
Що аж до щастя і долі прямує.

А будем учитись у нього, як треба любити свій рідний край і працювати за-для його, бо, як він казав:

Дяка і шана робітникам щирим,
Сором *недбалим* усім!

Робітник *Тр. Романченко.*

113. Зажурилася небога
Ненька Україна,
Схоронивши на вік вічний
В домовину сына.
Він ішов шляхом тернистим
Завжди без упину
Й працював серед недолі
До свого загину.
В боротьбі за люд свій темний
Власну стратив силу;
Від надмірної роботи
Зліг він і в могилу...
Хоч і вмер, хоча й сховали
З жалем та сльозами,
Але ж духом невмирущим
Буде він між нами.
. . . . . .

Скрізь життя... Пташки співають
В лузі при долині...
Ти ж лежиш, порадо наша,
В темній домовині.
Селянин *О. Черниш.*

114. Іще одна втрата і тяжка втрата за-для всеї України, а особливо для нас — селян. Умер Борис Грінченко, обірвалася нитка життя, якою зв'язувались серця свідомих селян. Зопсувався той апарат, який так влучно й безупинно роскидав зерно науки і любови до бідного, обездоленого села. Ти забачив нашу темноту, наше убожество і з тяжким болем сказав: „убогії села, убогії ниви"... Ти пішов нам на поміч, ти подав не одну руку, ти оддав, що мав. Ти всього себе присвятив для темного брата—селянина. І як апостол української науки, ти в самі тяжкії хвилини не переставав турботно кричать:

Не хтів би дивитись,
Хотів би забути...

Але в тебе сили не хватило забути і ти з напруженням звертавсь до всіх:

Нумо до праці, брэти!

Ти не лякався праці до самої домовини. Вірив, і кріпко вірив, що пройдена тобою вузька терниста дорога зробиться широким шляхом до *нового життя* українского села. І ти не тільки шлях зробив, ти поставив стовпи по всіх перехрестках. Показав на всі сторони, куди треба нести світло науки. Ти підійшов до високої гори й оглянувся кругом, ти вбачив, що пройдений тобою шлях уже не самотній, а що по йому йде багато братів і сестер. І на кожній дорозі вже хтось іде. Ти став, задумався, що треба зробити огнище, де б оця молода сем'я могла гуртувать свої сили і завзяття, і ти це зробив.

Ти заложив підвалини нового будинку,—це була „Просвіта". Ти зібрав до купи тих, що блукали самотні на роздоріжжі й не знали, на яку ступить.

Ти дав раду, якою дорогою треба йти до своєї мети, і всі пішли під твоїм приводом, але не все справдилось. Велика боротьба і тяжка втрата дорогої твоєму серцеві дочки і внука положили на тебе тяжку руку. Не витримала і велетенська сила борця, захитався і став сохнути великий дуб. Помітили це і всі із великим сумом дивилися на Батька, бо всяк почував, що вороття не може бути. І ти вмер.

Ні, ти не вмер. Ти тільки скинув із себе те, що тобі заважало, те, що було тобі зайве; ти лишив землі останки, те, що в неї взяв, а ти, твій дух, твої твори воскресли у цей день, як ховали твої останки. Ти воскрес і дійсно воскрес і будеш жити між народом, поки буде світить сонце на Вкраїну. В той день, коли Ненька-Україна убачить світ правди і науки, коли на нашій землі буде українська школа і слово живе стане лунать між братами, ти займеш перше місце серед тих, що все життя своє віддали за-для темного брата-гречкосія.

Спи ж, Борисе, одпочинь; а ми, селяне, даємо слово не звертати з того шляху, що його ти нам показав.

Пером землі тобі, великий наш Учителю. Український люд тебе не забуде. Схиляю голову перед твоєю могилою.

Селянин із Чернігівщини *Г. Одинець.*

115. Ой, могили, могилоньви,
Вас не мало маєм,
Але знову іще нову,
На жаль, насипаєм.
Тяжко, важко насипати
Новую могилу,
А ще тяжче в ній ховати
Найдорожчу силу!

Ой, ховайте, засипайте
У хаті холодній,
Та ідеї переймайте
Його благородні.
Переймайте... Поливайте
Засіяне поле,
Щоб існову та не стало
Воно вбоге й голе

Передчасна смерть спіткала
У чужій країні
І випустив із рук рало
Орач України.
Омертвіли, похололи
Руки працьовиті;
Серце щире, благородне,
Всим добрим налите
Залишило хвилювання,
Біль тяжкий, турботи
Й всі найкращі поривання
До праці-роботи;
До їх уже не покличе
Чарівний та дужий
Його голос, не розбудить
Сонних та байдужих.
А поки що уклонімось
Тому гробу нову
Й небіжчика пом'янімо
„Не злим тихим словом".

Селянин *В. Василько.*

116 Наш батечку, голубчику наш рідний!
Ти, як сівач, на ниві нашій бідній
І день і ніч насіння висівав,
Та все, було, так голосно співав—
Виказував сердешні спочуття
До нашого злиденного життя...
Наш батечку! Правдиві, голосні
Для родини ти склав свої пісні,
А родина,—аж доки буде світ,
Прийматиме твій добрий заповіт...
Прийматиме! бо ти її любив,
А вмер—жалю та горя наробив...

Селянин *Данило Граділенко.*

5. В пресі.

І. Українська преса.

А. На УКРАЇНІ.

1) „*Рада*" дала силу статій і заміток про життя, смерть і похорон Б. Грінченка і завела була постійний відділ „Над домовиною (над могилою) Бориса Грінченка" (ч.ч. 94—112), де друко-

ковано ті голоси, якими озвалась Україна на його смерть, та заходи, якими вшанувала його пам'ять. Де-які статі, промови й телеграми та листи передруковано в цій книжечці; подаємо тут ще бібліографію того матеріялу, що з'явивсь у „Раді".

— В ч. 93 (25 квітня)—телеграма з Оспедалетті про смерть і коротенька посмертна згадка під заголовком „Борис Грінченко".

— В ч. 94. „Нова велика втрата" (вступна стаття); „Над свіжою домовиною" *С. Русової*; „Борис Дмитрович Грінченко" *Ф. М.*; „Над домовиною Б. Грінченка" (звістки). В цьому числі поміщено й портрет небіжчика.

— В ч. 95. „Памяти Б. Д. Грінченка", вірш *Селянина;* „Прийшов вітер з пустині" *Л. Пахаревського*; „Над домовиною Б. Грінченка".

— В ч. 96. „Найкраще ушанування" *С. Русової;* „Контрасти... дісонанси..." *Дніпрової Чайки*; „На смерть Б. Грінченка" *М. Похмурого*; „Над домовиною".

— В ч. 97. „Над домовиною".

— В ч. 98. „Коли виросте нова могила" *М. Ішуніної*; „Над домовиною".

— В ч.ч. 99—104. „Над домовиною Б. Грінченка" та окремі дрібні звістки й телеграми.

— В ч. 105. „Над дорогою могилою (вступна); „Ходімо за ним" *Д. Пісочинця;* „На труну учителеві" *Л. Чулого;* „Пам'яти Б. Д. Грінченка" *В. Доманицького;* „На громадській роботі" *С. Гурковського;* „Замість слова над домовиною Бориса Грінченка" *Л. Жебуньова;* „Плач і легенда (на смерть Б. Грінченка") *А. Вечерницького;* „Голос селянина над домовиною" *М. Божка*; „На смерть учителя" *Г. Квасницького*; „Над могилою Б. Грінченка" вірш *Дніпрової Чайки*; „Над домовиною".

— В ч. 106. „Синові світла" *В. Прокоповича.* „Над могилою Б. Грінченка" *Я. Колоса*; „Памяти

Б. Д. Грінченка" *П. Вороніна;* „На дружню могилу" (мої спомини та враження) *Д. Пісочинця;* „Над могилою Б. Грінченка" (похорон, спис вінків).

— В ч. 107. „Post factum" *С. Дороша;* „Над могилою Б. Грінченка", „На дружню могилу" (кінець) *Д. Пісочинця;* „Промови на могилі Б. Грінченка" (промови д.д. *Яновської, Вольського, Бульби, Матушевського* та *Богацького*).

— В ч. 108. „Над свіжою могилою Б. Д. Грінченка" *Т. Романченка;* „Про вшанування пам'яти Бориса Грінченка" *Л. Жебуньова;* „Над могилою Б. Грінченка" (звістки). „Промови на могилі Б. Грінченка" (промови д.д. *Лисенка, Левитського, Андржейовського.*

— В ч. 109. „Промова на могилі Б. Грінченка" *М Зернова;* „Над могилою Б. Грінченка".

— В ч. 110. „Промова над могилою Б. Грінченка" *В. Коваля;* „Над могилою Б. Грінченка".

— В ч. 111. „Над могилою Б. Грінченка".

— В ч. 112 „Думки з приводу смерти Б. Грінченка" *Учителя;* „Над могилою Б. Грінченка"; „Хиба не можливо?" Лист до редакції *М. Срібляньского.*

— В ч. 113. „Не лякайтеся праці" *П. Вороніна;* опріч того окремо з цим числом видано ілюстрований листок „Похорон Бориса Грінченка" з таким змістом: „Жалі селян з приводу смерти Б. Грінченка", „Після похорону Б. Д. Грінченка", вірш *О. Черниша;* „Над свіжою могилою Б. Грінченка" *Г. Одинця;* „Пам'яти Б. Д. Грінченка" *В. Василька;* „Голос селянина над домовиною" *М. Божка;* „Над труною Б. Грінченка" вірш *Д. Граділенка.* Ілюстрації: 1) портрет Б. Грінченка, 2) Б. Грінченко на смертній постелі, 3) винос труни з Володимирського собору, 4) похоронна процесія в дорозі до кладовища, 5) на Байковому кладовищі, 6) коло Народнього дому і 7) могила.

— В ч. 115. „Грінченків фонд“ *С. Єфремова;* рецензія в одділі бібліографії на останню повість Б. Грінченка „Брат на брата“ *П. Є. Тра.* „Лист до редакції“ *Ол. Сушка.* „Вшанування пам'яти Б. Грінченка“ (звідомлення про фонд).

— В ч. 116. „На славну могилу“ *В. П-ка.*

— В ч. 119. „Жалібна академія в честь пам'яти Бориса Грінченка“ (допис зі Львова) *М. Лозинського;* Листи до редакції М Куцманюка і М. Вороного.

— В ч. 122. „З нашого життя“ фельєтон *С. Єфремова* (загальна характеристика Б. Грінченка, як людини повинности).

— В ч. 123. про вшанування Б. Грінченка Житомірською „Просвітою“.

— В ч. 125, 130, 136 рахунок фонду ім. Б. Грінченка.

— В ч. 130 лист до редакції од полтавців.

— В ч. 132. „До вшанування пам'яти Б. Грінченка“.

— В ч. 137. „Якого вінка жде могила Б. Д. Грінченка?“ *Воминця.*

— В ч. 140. „З вражінь про останні часи Б. Д. Грінченка“ *Н. Кибальчич.*

— В ч. 142. „До вшанування пам'яти Б. Д. Грінченка“ *М. Пилиповича.*

— В ч. 153. „В тім його віра... а в вірі й сила *Д. Т.*

— В ч. 166. „Видання Борисом Грінченком народніх книжок у Чернігові“ *Д. Пісочинця.*

— В ч. 172. „З нашого життя“ *С. Єфремова.* (з приводу д. Лободовського споминів про Грінченка).

— В ч. 218. „Відкриття школи імени Б. Грінченка“ *Г. Шерстюка.*

— В ч. 223. „Одкриття української школи ім. Б. Грінченка у Львові (опис).

— В ч. 225. „Фонд ім. Бориса Грінченка“ *Д. Пісочинця.*

2) *„Рідний Край“* (Київ).

— В ч. 43. „Борис Грінченко“ (вступна статя з портретом); „На вічну память Б. Д. Грінченкові“, вірш *Г. Чупринки.*

— В ч. 44. „Похорон Б. Грінченка“.

— В ч. 46. „На пам'ять Б. Грінченка“ *Ф. Немоловського.*

— В ч. 47. „Згадка про покійного українського преславного письменника, Б. Д. Грінченка“ *М. Лободовського.*

3) *„Світова Зірниця“* (Ярошенка на Поділлі)

— В ч. 18. „Борис Дмитрович Грінченко“ *І. В.*

4) *„Село“* (Київ).

— В ч. 17. „Борис Грінченко“ *Ю. Сірого.*

5) *„Молода Україна“* (Київ)

— В ч. 5. „Борис Грінченко *О. К.* (з портретом).

6) *„Літ.-Наук. Вістник“* (Київ).

— В кн. IX. „Борис Грінченко“ *Вол. Дорошенка.*

7) *„Світло“* (Київ).

— В кн. I. „Борис Грінченко і вкраїнська школа“ *Гр. Шерстюка.*

8) *„Українська Хата“* (Київ).

— В кн. V. „Ecce homo“ (пам'яти Б. Грінченка). *Ів. Липи.*

Б. В ГАЛИЧИНІ*).

1) *Громадський Голос*, № 19:

Борис Грінченко (ст. 4).

Крім того в № 41 в „Новинках“ згадка про укр. приватну школу ім. Грінченка у Львові (ст. 6).

2) *Дзвінок*, № 9 і 10: † *Борис Грінченко* (ст. 149—150).

До некрологу додано портрет, а на ст. 146—147 подано вірш Грінченка „Перший Коваль“.

*) Бібліографію з закордонної України та Америки подав *Вол. Дорошенко.*

3) ***Дїло***:

— № 99: † *Борис Грінченко* (ст. 2—3).

До некрологу додано портрет.

— №№ 99—101: *М. Євшан*,—„Борис Грінченко і характер його творчости".

— № 124: *М. Міщанин*—„Над могилою Бориса Грінченка" (ст. 2); *Б. Г(іжовський)*.—Жалібна академія для пошанування памяти Бориса Грінченка" (ст. 3—4).

— № 225: *Посьвячене укр. приватної школи ім. Грінченка у Львові* (ст. 3--4).

Крім сих більших статей знаходимо в „Дїлї" ряд дрібних (на 10—30 рядках) заміток, телеграм і оповісток з поводу смерти й похорону, головно в відділі: „Новинки". Див. №№ 103, 107, 110, 112, 117 і 121.

4) ***Записки Наукового Товариства імени Шевченка***, т. XCVI (1910 р., кн. IV).

Вол. Дорошенко—Борис Грінченко—Василь Доманицький. Посмертні згадки. Miscellanea, ст. 146—150 (про Грінченка на ст. 146—149).

5) ***Земля і Воля:***

— № 18. *Борис Грінченко* (ст. 3). [Невеличка згадка в відділі „Всячина"].

6) ***Молода Україна***:

— № 4—5: Траурна оповістка (на ст. 184).

— № 6—7: *М. Євшан*—Над могилою (ст. 224—228).

7) ***Народна Часопись***:

— № 91: † *Борис Грінченко* (ст. 2).

Крім того дрібні згадки в „Новинках" з приводу похорону (№№ 99 і 104) та посьвячення школи ім. Грінченка (№ 217).

8) ***Народне Слово***:

— № 360: † *Борис Грінченко* (ст. 2—4).

— № 362: *Памяти Б. Д. Грінченка* (ст. 3—4).

[Тут передруковано з № 95 „Ради" вірша *Селянина]*. Додано портрет.

— № 367: *Похорони Бориса Грінченка* (ст. 4—5); *Голос над домовиною* (ст. 5). [Передруковано з додатку до № 113 „Ради“голос Миколи *Божка*].
— № 372 *Жалібна академія для пошанованя памяти пок. Бориса Грінченка* (ст. 2—3).
— № 377. *Живий памятник Борисови Грінченкови* (ст. 4). [Передруковано кінець статї з № 17 „Прапора“].
— № 426: *Посьвячене укр. приватної школи ім. Бориса Грінченка у Львові* (ст. 2—3). З малюнком.
— № 427: *Приватна укр. школа ім. Б. Грінченка у Львові* (ст. 1). [Малюнок].

Крім того коротенькі згадки про жалібну академію в №№ 364 і 371, а в № 368 передруковано поезію „Перший Коваль“ (ст. 8).

9) ***Наша Школа:***
— № 2: † *Борис Грінченко* (ст. 80).

10) ***Основа***:
— № 9: *Борис Грінченко* (*Василь Чайченко*). [Коротка згадка в віділі „Що чувати в світї“].

11) ***Перемиський Вістник***. [Перемишль].
— № 9: † *Борис Грінченко* (ст. 1).

12) ***Письмо з Просьвіти***:
— № 5: *Борис Грінченко* (ст. 143 - 145). Подано портрет і посмертну знимку.
— 13) ***Подільське Слово*** [Тернопіль].
— № 22: *Коло могили Бориса Грінченка* (ст. 2).
— № 23: *Торжественна академія в честь Бориса Грінченка* [в Тернополї] (ст. 3, віддїл „Новинки“).

14) ***Прапор*** (Коломия).
— №№ 16 (ст. 2—6) і 17 (1—3): *Памяти нашого Великого Товариша Бориса Грінченка*.

Крім того в № 15 уміщена була коротенька згадка про смерть (ст. 14), а в № 28 (ст. 14) про школу ім. Грінченка у Львові.

15) ***Руслан***.
— № 92: † *Борис Грінченко* (ст. 1).

— № 97:—*Над домовиною Б. Грінченка* (ст. 2).

[Передрукована з № 94 „Ради“ статя д. *С. Русової*—Нова велика втрата].

— № 105: *Похорони бл. п. Б. Грінченка* (ст. 3—4).

[Подано, кр'м згадки за похорон, вірш *Дніпрової Чайки*—Над могилою Б. Грінченка—з № 105 „Ради“].

— № 108: † *Борис Грінченко* (ст. 3).

[Подано за № 107 „Ради“ промову д. *Яновської*, над могилою].

№№ 128—131. *Памяти Б. Грінченка.*

[Передрук фельєтону д. *С. Єфремова*—З нашого життя, з № 122 „Ради“].

— 141—142: *Споминки про Б. Грінченка.*

[Передрук з № 140 „Ради“ споминів д. *Н. Кибальчич*].

Крім того були в „Руслані“ дрібніші замітки в „Новинках“—про похорон, жалібні академії у Львові, в Тернополі, про посвячення школи ім. Грінченка. Див. №№ 100, 107, 115, 116, 129 і 217.

16) ***Самопоміч.***

№ 5: *Борис Грінченко* (ст. 4—5).

Подано портрет і передруковано в кінці фельєтону вірш „До праці!“.

17) ***Свобода.***

№ 19: † *Борис Грінченко* (ст 2—3).

Додано портрет. Крім того маємо дві невеличкі замітки: в № 23 про жалібну Академію (ст. 7) і в № 42—про посвячення школи ім. Грінченка (ст. 8).

18) ***Учитель.***

№ 10: *„А память їх от рода в род“*... (ст. 145—147). [Посмертна згадка за М. Кропивницького і Б. Грінченка. Подано портрети письменників].

Опріч цих періодичних виданнів, присвячено Б. Грінченкові ще поодинокі праці.

1) ***Календар т-ва „Просвіта“*** на р. 1911,

Львів, 1911, XXXII+264+80+16 нен. 8⁰, ц. 1 кор. В відділі „*Посмертні згадки*“ надрукована статейка д. *І. Б*(рика): Борис Грінченко (ст. 255—258).

Подано портрет.

В „Часті літературній“ передруковано поезії „До праці!“ (ст. 1) і „Хлібороб“ (ст. 23) і оповідання „Олеся“ (ст. 14—18) та „Кавуни“ (ст. 19—23).

2) ***Д-р. Ів. Брик***—На народній роботі. Борис Грінченко. Праця і заслуги. Написав.. Вид. т-ва „Просвіта“ у Львові. Львів, 1910, ст. 45+3 нен., мал. 8⁰. Подано два портрета.

3) ***Програма жалібної Академії***, устроєної дня 5 червня 1910 у Львові в честь многозаслуженого письменника і народного діяча бл. п. Бориса Грінченка. Листок в 4 ст., 8⁰, ц 20 сот.

[Крім програми надруковано тут вірш селянина О. Черниша „Після похорону Б. Д. Грінченка“ (ст. 1) і вірш Грінченка „Хлібороб“ (ст. 2—3), а також уміщено портрет покійника].

Крім сих видань д. Анна *Ілевич* в Микулинцях видала *Переписний Листок* з портретом Грінченка.

В. НА БУКОВИНІ.

1) ***Громадянин.***

№ 36: *Т. Галіп*—Борці за мрії (ст. 1).

2) ***Каменярі.***

№ 10: † *Борис Грінченко* (ст. 1—2). Подано портрет.

№№ 10: (ст. 7—9) і 11 (ст. 5—6): *М. Євшан*—Борис Грінченко і характер його творчости.

[Передрук фелєтонів з №№ 99—101 „Діла“].

3) ***Народний Голос.***

№ 30: † *Борис Грінченко* (Василь Чайченко), ст. 1—3. Подано портрет.

№ 34: *Академія в честь Бориса Грінченка* (ст.

1—2) *Д-р. Мирон Кордуба*, — Народно-Просвітна діяльність Грінченка (ст. 2—4).

№ 35: *Учитель з України*,—Памяти найвизначнійшого Українського учителя (ст. 5).—тут же на ст. 9—11 передруковано оповідання „Олеся".

№ 39: Д-р. *Зенон Кузеля*.—Борис Грінченко як етнограф (ст. 4—6) на ст. 11 передруковано кілька поезій Грінченка („Неначе" і „Зернятка").

№№ 40 (ст. 5—7) і № 42 (ст. 8—10) *Василь Сімович*—Про літературну діяльність Бориса Грінченка.

Крім того в №№ 31, 34 і 35 були дрібні нотатки з приводу смерти й похорону.

Статї В. Сімовича, З. Кузелі і М. Кордуби вийшли й окремою книжечкою під заголовком:

„На могилу Бориса Грінченка". Три промови „Світова Бібліотека", ч. 6. Чернівці, 1910, ст. 26, мал. 8^0.

До книжки додано портрет.

Згадаємо ще, що в буковинськім календарі ***„Товариш"*** на рік 1911 (Чернівці, 1911) уміщено в „части літературній" поезії Грінченка „До праці" (ст. 1) і „Матильда Аґраманте" (ст. 35—40).

Г. У ВІДНІ.

Ukrainische Rundschau.

№ 3—4: *М Д(анко)*—† Borys Hrintschenko (ст. 105).

Д. В АМЕРИЦІ.

а. *Сполучені Держави Північної Америки.*

1) ***Гайдамаки.***

№ 10: Коротенька посмертна згадка в відділі „Новинки" (ст. 7).

2) ***Свобода.***

№ 21: † *Борис Грінченко* (ст. 1).

Додано портрет.

3) ***Союз.***

№ 21: *Борис Грінченко* (ст. 1). [Невеличка згадка].

б. *Канада.*

1) ***Канадийський Фармер.***

№ 20: *Борис Грінченко* (ст. 1). [Невеличка згадка].

2) ***Украïнський Голос.***

№ 11: *Борис Грінченко* (ст. 5). Крім того невеличка згадка про похорон в № 13 в „Новинках“ (ст. 1).

в. *Бразилія.*

1) ***Прапор.***

№ 11: †*Борис Грінченко* (ст. 2).

II. Білоруська преса.

1. ***„Наша Ніва“*** (Вільна), ч. 20. „Барыс Грынчэнко“ *Альгэрда Бульбы.*

III. Російська преса.

1. ***„Вѣстникъ Европы“*** (С.-Петербург).

— В кн. VI некролог.

2. ***„Кіевскія Вѣсти“*** (Київ).

— В ч. 112 „Б. Д. Гринченко“ (некролог) *С. О—вича.*

— В ч. 125 „Работникъ духа“ *С. О—вича.* „Прибытіе тѣла Б. Д. Гринченка“.

— В ч. 126. „Похороны Б. Д. Гринченка“.

— В ч. 127. „Къ смерти Б. Д. Гринченка“.

— В ілюстрованому додатку „Кіевская Искра“ дано портретъ Б. Грінченка (ч. 18) і 4 малюнки похорону (ч. 20); тут же передруковано поезію Грінченка „Хлібороб“.

3. ***„Кіевская Мысль“*** (Київ).

— В ч. 114. „Б. Д. Гринченко“ (некролог).

— В ч. 128. „Похороны Б. Д. Гринченко“.

— В ілюстрованому додатку „Кіевской Мысли“ (ч. 20) дано 3 малюнки похорону.

4. „*Кіевская Почта*“ (Київ).
— В ч. 344. „Похороны украинскаго писателя Б. Д. Гринченка“.
5. „*Кубанскій Курьеръ*“ (Катеринодар).
— В ч. ? статя з оцінкою літературно-громадської діяльности Грінченка.
6. „*Огни*“ (Київ).
— В ч. 73. „Б. Д. Гринченко“ *Л. Н.*
7. „*Одесскій Листокъ*“ (Одеса).
— В ч. 95. „Борисъ Гринченко“ (некролог) *Л.*
8. „*Одесскія Новости*“ (Одеса).
— В ч. 8100. „Борисъ Гринченко“ (некролог) *Украинца.*
9. „*Одесское Обозрѣніе*“ (Одеса).
— В ч. 707. „Б. Д. Гринченко“ (некролог) *Л.*
— В ч. 721. „Человѣкъ труда“ *Ан. Ник.*
10. „*Народный Учитель*“ (Москва),
— В ч. 10. „Памяти Б. Д. Гринченка“ *С. Русовой.*
11. „*Новая Заря*“ (Катеринодар).
— В ч. ? некролог українською мовою.
12. „*Новая Рѣчь*“ (Тифлис).
— В ч ? некролог і характеристика.
13. „*Приднѣпровскій Край*“ (Катеринослав).
— В ч. 3960 „Надъ свѣжей могилой“ *И. Личка.*
14. „*Русскій Филологическій Вѣстникъ*“ (Варшава).
— В кн. II. „Б. Д. Гринченко“, статя *В. Данилова.*
15. „*Русскія Вѣдомости*“ (Москва).
— В ч. 97. „Памяти Б. Д. Гринченка“ *С. Єфремова.*
16. „*Русское Богатство*“ (Петербург).
— В кн. VIII. „Кропивницкій и Гринченко“, статя *С. Єфремова.*
17. „*Русское Слово*“ (Москва).
— В ч. ? Некролог і звістки про діяльность.
18. „*Рѣчь*“ (Петербург).

— В ч. ?"Б. Д. Гринченко" *А. Л.*

19. „***Утро***" (Харьків).

— В ч. 1025. „Б. Д. Гринченко" *С. В—ого.*

— В ч. 1029. „Памяти Б Д Гринченко". — „Поэтъ труда—Б. Гринченко" *М. Срибнянскаго.*

— В ч. 1038. „Прибытіе тѣла Б. Д. Гринченка въ Кіевъ".

— В ч. 1039. „Похороны Б. Д. Гринченка".

20. „***Этнографическое Обозрѣніе***" (Москва).

— В кн. ? некролог.

21. „***Южная Заря***" (Катеринослав).

— В ч. 1177. „Б. Д. Гринченко" *Д. Д—ка.*

— В ч. 1181. „Къ смерти Б. Д. Гринченка".

— В ч. 1182. „Панихида по Б. Д. Гринченкѣ".

22. „***Южный Край***" (Харьків).

— В ч. од 25 квітня „Б. Д. Гринченко" *Н. Гладкаго.*

— В ч. 9985. „Прибытіе тѣла Б. Д. Гринченко въ Кіевъ".

— В ілюстрованому додатку до ч. 9978 портрет і статя „Б. Д. Гринченко" *Н. Гладкаго.*

IV. Грузинська преса.

1. „***Сахалхо-газэті***" (Тифлис) в ч. 24 некролог і оцінка діяльности. В ілюстрованому додатку до ч. 31—портрет.

V. Італійська преса.

1. „La domenica del Corriere" (29 мая), 2. „Gazetta del popolo" (ч. 126), 3. „Corriere della sera" (8 мая)—некрологи і звістки про смерть; у першій малюнок з Б. Грінченка по смерти.

VI. Французька преса

1. „Le petit marseillais" (8 мая), 2. „Le petit journal" (8 мая), 3. „Le petit Nisois" (8 мая)—некрологи і звістки про смерть.

6. В товариствах.

1. У Львові відбулася з приводу смерти невтомного письменника-поета жалібна маніфестація на засіданню головного виділу тов. „Просвіта“. На початку засідання місто-голова товариства, д-р Євген Озаркевич, мав промову про небіжчика, в якій підніс великі заслуги його як письменника і народного діяча. Виділ „Просвіти“ ухвалив: 1) щоб цей акт жалоби вписано на вічні часи в протоколах товариства; 2) ухвалив наказ президії, щоб на домі товариства вивісити жалібну хоругов і видати посмертні плакати, що звіщали мешканців столиці про смерть невіджалованого небіжчика, вислати телеграму до вдови в Сан-Ремо і зложити 100 кор. замість вінця на приватні школи. Крім цього рішив Головний Виділ т-ва уладити в найближчім часі, в порозумінню з „Тов. ім. Шевченка“ і „Бояном“ жалібну академію, в програму котрої увійдуть промови й декламації творів небіжчика. Крім „Просвіти“ видало жалібні оповістки про смерть Б. Грінченка ще Наукове т-во ім. Шевченка у Львові, котрого покійник був звичайним членом.

---

2. Заходом українського *Історичного Товариства* в Чернівцях, відбулася в неділю 9-го мая у великій залі „Народнього Дому“ Академія в честь невіджалуваного українського письменника-діяча *Бориса Грінченка.*

Зала була заповнена українською черновецькою публікою, що складалась переважно із нашого патріотичного жіноцтва та із академичної молодіжі й учнів середніх шкіл.

Академію роспочав короткою, але чулою, промовою професор *Мирон Кордуба.* Казав він,

що у той день, коли там, в серці України, в городі Київі гомонять сумно дзвони на золотоверхім Володимирськім соборі, випроважаючи Бориса Грінченка у вічність, коли його тіло, привезене із далекої чужини, складають у рідну землю— українське „Історичне Товариство“ за ініціятивою свого голови проф. *Ст. Смаль-Стоцького*, уладило оцю академію і спросило українську черновецьку громаду, щоб ушановала великого Сина України, котрий зложив усі свої найкращі сили, своє життя на жертвеннику дорогої України.

Після цього говорив проф. В. Сімович про літературну діяльність Б. Грінченка. Розбірав його твори та виясняв, який мали вони вплив на українське громадянство. Далі Остап Луцький прочитав оповідання Б. Грінченка „Хатка в балці“, а потім сказав промову про діяльність Грінченка, як етнографа, д. *Зенон Кузеля*. Він вказав на численні праці Грінченка на цьому полі, оцінив їх як великий здобуток в український науці та зазначив, що останньою, найбільшою і найцінніщою науковою працею Грінченка був великий словарь української мови. Праця та запевнила безсмертність Грінченкові.

Після промови д. Наталка Пігуляківна продеклямувала вірш Б. Грінченка „Хлібороб“.

Академія закінчилася рефератом проф. д-ра Мирона Кордуби про народно-просвітну діяльність Б. Грінченка. Свято в честь Грінченка пройшло поважно; молодша українська публіка Чернівців гідно вшанувала пам‘ять найкращого сина України.

З. 15-го травня с. р. відбулося засідання філологічної секції Наукового Товариства в Київі.

Відкрив засідання голова секції пр. Перетц промовою. В ній він чуло обрисував характер наукової діяльности Б. Грінченка, показав його нау-

кові заслуги й висловив свій жаль з приводу невіджалованої втрати в його особі енергічного працьовника на ниві української науки.

К. П. Михальчук поділився з присутніми своїми згадками про Б. Грінченка під час спільного редактування українського словника. Далі присутні, за пропозицією голови секції, вшанували пам'ять Б. Грінченка вставанням. Постановлено в найближчому засіданні Товариства прочитати реферат про наукові заслуги небіжчика.

---

4. Українське громадянство города Львова вшанувало 23 мая пам'ять пок. Бориса Грінченка Жалібною Академією, устроєною місцевими українськими товариствами за почином головного виділу тутешної „Просвіти", якої почесним членом був пок Борис Дмитрович.

В 11 годині вранці простора заля „Народнього Дому" заповнилася по береги українською публікою, одягненою на знак жалоби в чорне. Вступ — безплатний; зате кожний з участників зложив свою лепту на потреби української школи в Галичині.

Вшанування пам'яти пок. Бориса Дмитровича роспочалося промовою д-ра Євгена Озаркевича, заступника голови головного виділу „Просвіти". Промовець кількома словами пригадав зібранню, чию це пам'ять пошанувати воно зійшлося; зібрання на знак пошани встало з своїх місць і вислухало промову стоячи.

Потім д-р Іван Брик, учитель української мови й літератури в середніх школах і секретар головного виділу „Просвіти", мав реферат про життя та літературну й громадянську діяльність пок. Бориса Дмитровича. Переповівши його біографію та подавши характеристику його творів, промовець вказав на те, яке велике значіння має Бо-

рис Грінченко в історії українського національного розвитку як всесторонній літературний робітник і громадський діяч. В кінці промовець висловив жаль, що пок. Борису Дмитровичу доля судила так швидко зійти з світа, до того на чужій стороні. далеко від рідного краю, та й ще забрати з собою до могили таке важке горе, бо вкорочено життя його найлюбшій дитині—київській „Просвіті".

Академічний хор „Бандурист" відспівав композицію талановитого галицького композитора Ярославенка „Стяг".

О. Козаківна, учениця української приватної виділової школи ім. Шевченка, яку удержує Українське Педагогічне Товариство, продекламувала Грінченкового „Хлібороба".

Далі промовляв голова українського порламентського клуба д-р Кость Левицький, вказуючи на ті важкі обставини, серед яких доводиться жити й розвиватися українському народові по обох боках Збруча й оцінюючи на тлі тих обставин заслуги Грінченка.

Хор львівського „Бояна" відспівав композицію Лисенка „Жалібний марш".

Д-р Лев Лопатинський, відомий письменник і драматичний артист, відчитав декілька уступів з прозових творів Грінченка.

Хор учеників української академічної гімназії проспівав композицію молодого галицького композитора Богдана Вахнянина „Христос воскресе".

На закінчення Академії той самий хор проспівав український національний гимн „Ще не вмерла Україна".

5. В українському Клубі в Київі 28 ноября відбувся літературно-вокально-музичний вечір, присвячений пам'яті Б. Грінченка. Програма складалася переважно з творів небіжчика, або написаних

на його смерть: „Контрасти... дісонанси“... Дніпрової Чайки, „Хлібороб“, „Смерть отамана“, „Лесь“ „Верби“ (декламація), „Бурлака“, „Вночі на могилі“, „І тихая хатиночка“ „Могила“ (співи) — Б. Грінченка.

---

6. В українському Клубі в Київі 1 декабря відбувся літературний вечір у пам'ять Б. Грінченка. Прочитано реферати: „Загальна характеристика небіжчика“ (С. Єфремов), „Умови праці Грінченка“ (О. Косач), „Педагогична діяльність Грінченка на селі“ (В. Прокопович), „Пам'яти Б. Грінченка“ (Л. Жебуньов).

7. Школа ім. Б. Грінченка у Львові.

26 сентября відбулося посвячення народньої школи імени Бориса Грінченка у Львові, на Городецькому передмісті. Школа міститься в невеличкому будинкові на вул. Дунін-Борковського. Одкрито поки що тільки перший клас, куди зразу ж почало ходити 46 чоловіка школярів, дівчат і хлопців.

Школу ім. Грінченка, цей найкращий пам'ятник йому, як народньому вчителеві, содержувати муть українці своїми жертвами. Вже давно відчувалася на Городецькому передмісті велика потреба української школи: на передмісті живе коло 10000 українців, а дітей шкільного віку там 1200, і всі вони мусіли ходити до польських шкіл. Шкільні власти не звертали уваги на домагання українців і уперто не хотіли засновати українську школу. Довелося взяти справу в приватні руки. Заснувався комітет, переважно з міщан, і під назвою „Кружка руського Товариства педагогичного імени Бориса Грінченка“ взяв ся до роботи, наслідком якої й з'явила ся школа ім. Б Грінченка. На содержування її 200 свідомих українців обов'язали ся щоміся̀ця давати певну суму грошей.

Посвячення й одкриття школи зробилося справж-

нім культурним святом для львівських українців. В численних промовах вияснено як вагу власної просвіти, так і заслуги для цієї просвіти того, чиє ім'я прикрашатиме до віку школу. „Названо цю школу, — говорив один з промовців, — іменем Бориса Грінченка тому, що будучи панського роду, пішов служити народові як звичайний учитель у сельській школі".

Галичина подала приклад, як найкраще ушанувати пам'ять Б. Грінченка, як учителя...

8. Фонд імени Б. Грінченка.

Скоро прийшла на Україну звістка про смерть Б. Грінченка, зараз повстала серед свідомих українців думка вшанувати його пам'ять якими-небудь культурно-просвітними заходами, склавши для цього відповідний фонд імени небіжчика. Як знаємо з останнього звідомлення, надрукованого в ч. 256 „Ради", до фонду того назбіралося вже 1867 карб. 43 коп., переважно з дрібних жертв.

Що до того, на яку мету обернути фонд ім. Грінченка, то про це висловлялися в пресі всякі думки. Пропоновано обернути його на стипендії для виховання народніх учителів, на видання збірника, присвяченого пам'яті Б. Грінченка, нарешті на видавництво популярної народньої літератури. Найбільше симпатій серед громадянства здобула остання пропозиція, і незабаром певно громадський фонд піде на ту справу, якій так багато праці й сили своєї віддав Б. Грінченко. Громадянство українське, з свого боку, повинно подбати про те, щоб фонд імени Бориса Грінченка виріс до такої великої суми, щоб зробився замітним вкладом у нашу національну скарбницю.

Селянська пам'ятка про Б. Грінченка.

„И другое (зерно) паде на земли добрѣй: и даяше плодъ восходящъ и растущъ“ (Марк. IV, 8).

Сумна звістка про смерть Б. Грінченка докотилась і до тих сіл на Харьківщині, де колись учителював небіжчик, і тяжким болем одгукнулася в серцях його колишніх учнів. Дехто з них обізвався листами до Марії Миколаївни, спочуваючи її тяжкому горю. Оті листи учнів Б. Грінченка та селян—то дорогоцінні документи, що свідчуть нам, чого може досягти на селі чесна людина з добрим розумом та серцем та з непохитним бажанням добра своєму народові. Навіяні великою любовію до небіжчика, вони такі щирі, що иноді їх не можна читати без зворушення до сліз. „Кума ж то, любого нашого кума як жаль, що і не вимовно. Всі ми так жалієм!“—пише, наприклад, М. Познякова, жінка Петра Познякова, що сторожував при школі.—„Я з тиждень як німа ходила, коли почула про їх смерть: ні на книжку, ні на газету не могла глянути—зараз плачу... О, Боже милий, яка тяжка втрата!.. Та й часто кажу сама собі: занепадає в житті щастя моє, немов куски серця одриваються“.

Яка ж причина такої приязні до небіжчика? На це питання єсть гарна одповідь у тих само листах, де окремі згадки з часів шкільної праці Б. Грінченка малюють нам надзви-

чайно симпатичний образ цеї гуманної людини, першорядного педагога, сівача добра і правди на селі, з його дбайливими, сердечними стосунками до школярів, з його простотою в поводінні та доброзичливістю до всіх, у кого була до нього яка справа.

„З заходу на північ,—згадує свої вражіння з школярського віку Яків Безгинський із с. Олексіевки,—побіля річечки стоїть сіра, крута повирублювана скеля. Під скелею з обох боків річки зелений гай, а далі на схід сонця з зеленого гаю виглядає кам'яний сірий будинок, в якому жив Борис Дмитрович. Далі на шпилечку стоїть кам'яна, кругом з вікнами, залізом зеленим покрита, пишна світлиця—це школа, у котрій Б. Д. учителював, учив хлопців і дівчат грамоти і як треба на білому світі жити, що́ добре—робити, а худе кидати, ухилятися від нього і не знайомитись з ним ніколи. Року 1889 довелося й мені почать ходити в школу, й дуже боявсь я вчителя, думав, що він дуже строгий та сердитий, але воно зовсім не так опісля вийшло: я побачив, що такого вчителя довго треба шукати, щоб знайти, бо він був такий добродушний та приятний до всіх без розбору школярів, що як згадаєш тепер про його, що він уже вмер, так серце й заболить".

Петро Коновалов докладніше говорить, чому саме вчив Б. Грінченко, що не вкладалося в рямцях прийнятих по школах програм. Він „навчав, як треба любити людей і свою рідну країну, котрої ми до його не знали, що вона у нас є; навчав жить просто, не лізти в пани, а жить правдиво і чесно. Навчив нас читати по-українськи з своїх книжок, котрих у нього була ціла бібліотека і були писані ним

самим печатними літерами. І досі я пам'ятаю, як от: „Квітка“,—колядки се були размальовані червоним і разним чорнилом, що нас, дітей, найбільше цікавило. А тепер нас, уже великих, цікавлять не ті квітки та визирунки, що з-малу, а ті правдиві слова, що часто ти, дорогий наш учителю, промовляв до нас обездолених“. Опісля наука в цьому напрямі велась через листи та книжки, що Б. Д. присилав своїм учням.

У Петра Коновалова склалась ціла бібліотека з книжок, подарованих йому Б. Грінченком, якої він дуже береже й доглядає. „На самі перепльоти,—каже він,—положив п'ять карб. і, поставивши на поличках, дивлюсь і радію, і згадував і дякував Борису Дмитровичу, і згадуватиму мертвого і дітки мої віки віків. Патрети по стінах українських письменників і гетьманів, позавішувані рушниками з написами: „учітеся, брати мої“,—це все належить Борису Дмитровичу. Я знаю—не учителював би він у нас, не лежав би в моїй хаті „Кобзарь“ на столі. Я думаю, що де побував Б Д., то скрізь оставив цінний і дорогий слід“.

Про книжки, писані власною рукою Б. Грінченка „печатними літерами“, згадує М. Познякова. „Рано й вечір і всякий слободний час пишуть було,—оповідає вона про Б. Грінченка,—а ще й людям кожному хотіли вгодити. Як заходились мого чоловіка грамоти вчити, списали граматку печатними буквами та ще й здоровенними кругом лиштовками гарнесенько пообводили, і давай мого Петра вчити“. Це надзвичайний, єдиний може з історії педагогії факт, коли вчитель мусить *друкованими* літерами *писати* граматку для своїх

учнів, бо *друкована* граматка українською, рідною учням мовою—то була річ заборонена...

В ті часи, коли майже всюди по народніх школах на Україні дісципліну серед школярів учителі заводили системою всяких „заушеній“ і школяр не раз потерпав, знаючи, що за провину неодмінно „приложатся заушенія и раны ему“,—Б. Грінченко впливав на учнів силою слова, розумного навчання. „Згадую я часто й дивуюсь,—пише П. Коновалов,—як він нас учив і не наказував, а ми були до його вчиття дуже розбещені, то нас і наказувано люто, всякими способами, а Б. Д.—нехай над ним земля пером—приїхавши до нас, зразу вгамував нас і наказанія відмінив“. Коли школярі, бувало, в чому провиноватяться, то Б. Д. почне їх „вговорять“: „Хлопці! так робить, як ви робите, не можна, бо у нас із сього буде сварка, а де буває сварка, там нема ладу, а де немає ладу, там немає й добра; а прийшли ви вчиться добра й правди, то й треба слухатись, отоді тільки можна навчитись чого треба“.. і хлопці слухались „без наказанія“.

Гарний лад установлено в школі і наука пішла добре й успішно. Розум, любов до діла і значний педагогичний хист учителя зробили роботу легкою й приємною. Кращі методи науки, рівне поводіння вчителя зо всіма учнями, однаково чи то діти багатирів чи бідноти, бажання полегчити по змозі роботу менш талановитим учням і розумно використати енергію більш здатних до науки — ось риси, що характеризують працю Б. Грінченка-вчителя. Так обрисовує нам Б. Грінченка в своїй віршованій „жалобі на смерть“ його колишній учень, Андрій Величко. Це той самий „дальній і бідний“ школяр, що проживав у школі й без плати харчувався у Грінченків,

коли Б. Д. учителював у с. Олексіївці славяносербського повіту.

Години навчання чергувались з антрактами — „перемінами“, коли школяреві вільно й побавитись. Б. Грінченко неодмінно бере участь у дитячих забавках, тут він рівний товариш з своїми вихованцями і діти линуть до нього „мов утята на воді з уткою“ (Я. Безгинський).

Було в школі біля топки
На стулі сидить
І дивиться в купу хлопців,
Кого б уловить.
Вхвате одного якого
Почина шутить,
На другого ще дивиться,
Як би ухватить.
Хлопці стоять кругом його
Купою й сміються,
Кожний хоче підійти
Поближче,—аж б'ються
І він було всіх утіше,
Гарно побалака... (*Андрій Величко*).

„Раз приходимо в школу, почали вчитись, —росказує Безгинський, якому спочатку вчитель здавався строгим та сердитим і який попервах усе дичився в школі, — ось повчились до великої перемінки, тоді вчитель каже: „ну, первокласники, ходіть у городового м'яча?“ Ми всі сторопіли, як вівці, та й думаєм: чи може це бути, щоб учитель з нами гуляв у м'яча? Коли він каже: „чого ви дивитесь? Ходіть!“ А третьокласники й другокласники кричать: Борисе Митровичу, ходіть з нами!—„Ні, гуляйте сами, а я погуляю з первокласниками“.—Забрав нас усіх, повів за огорожу школи, як утка на річку утят; тоді поділив нас на дві половині і почали гулять у городового м'яча. Завеселіли усі школярі, погуляли дуже гарно, усі посмішнішали“ Безгинському „і до школи стало веселіш“.

За гульнею „у городового м'яча" усі були рівні і Грінченко, було, підобравши поли,

Од м'яча тікає,
А той, що стоїть з м'ячем,
Сили набірає,
Грінченка, як більшого,
Зараз попадає... (*А. Величко.*)

Б. Грінченко „кожного ученика пильнував, чи не запачканий, чи сорочка чиста, чи не хворий він" (з листа П. Книшенка). А перед начальством (інспектором) заступався за своїх учнів (А. Величко).

Дитяче серце чутке на ласку і вдячне. Коли було кінчиться наука в школі й школярі розійдуться по літніх роботах, вільної години, як от у свято чи в неділю, вони збіраються до свого вчителя побачитись, погомоніти або поспівати („на співку"), для чого знаходився і регент. Одвідував у-літку Б. Д-ча його „самий дальній" учень А. Величко. Він приходив з сопілкою, зробленою з будяка, й награвав „в музику печальну" якої української пісні. Свої літні гостювання у Б. Грінченка А. Величко згадує з великою вдячністю.

Нагостююсь, одправляюсь
У свою путь дальню.
А він у слід приказує:
„Іще в гості йди
І непремінно сопілку
З собою неси".

Пам'ятне школярам Б. Грінченка і його людяне поводіня з їх батьками та й взагалі зо всіма, хто приходив до нього. „Він нас рівняв з собою"—вихопилось покликом вдячности у П. Коноваленка.

„Було як прийде якаго школьника батько або мати у латаному кожусі або свиті, то він зараз посадить на стулі рядом з собою та почне роспитувати—як живете, чим занімаєтесь; а то ще й сам великого наставлення

дасть, роскаже, як треба з людьми поводиться, як на світі жити" (з листа Я. Безгинського). То ж не диво, що як довелось родині Грінченків покидати Олексіевку, то всі за ними жалкували, що „не доведеться більше бачитись і так гарно про все гомоніти – про те, як треба на світі жити, і як люде на світі живуть по божій правді та як за це добрі люде їх поважають, і як раньше жили та як за це їх кохано і як тепер пам'ять їх кохають і славу про їх дуже звичайно поважають" (з того самого листа).

Б. Грінченко залишив учителювання, але зв'язки його з його учнями з Олексіевської школи не порвалися. Любов та почуття вдячности на завжде прив'язали до нього дітей. Починається обопільне листування між Б. Грінченком та його вихованцями школярами. Б. Грінченко допомагає їх дальшій освіті; колишні школярі вдаються до нього за порадою, просять гарних книжок, иноді й грошової запомоги. Листи од Б. Грінченка вони переховують, як святощі. „Ти ж мій любий учителю!.. то я було як получу од тебе листа, то було не знаю, де його й положить,—такий був радий, або книжечкам твоїм: було й роботу кину, хоч як ніколи, а почитаю хоч трохи"—згадує П. Книшенко.

З літами Грінченкові учні поставали розумними, чесними робітниками і, головне, не розвіяли марно свого духового надбання, а збагатили його і стали тими інтелігентами селянами, які становлять собою справжній фундамент культурности нації. Щира дяка за це належиться небіжчикові Б. Грінченкові!

В. Михайлович.

СПОМИНКИ

про дорогого нашого кума,

Бориса Дмитровича Грінченка[1]).

В нашім не в однім серці обізвалось горе, коли почули про смерть нашого дорогого кума, доброго брата, вчителя і наставника нашого на все добре. Заболіла голова, і в очах помутився світ і кров неначе стала в усіх жилах; нитку життя мов хто перерізав, як почули, що „помер Борис Дмитрович". Неначе хто ударом важкого обуха приглушив купу людей, котрі сиділи з нами на кладовищі, бо це було на проводи. Коли батюшка одслужив панахиди по усопших, то люди сиділи, обідали (поминали). Хто добре знав Бориса Дмитровича, всі стали сходитись до купки і всі журно хрестились і казали жалкуючи: „царство йому небесне, вічний покій,—дорогий був чоловік"! Здається, всі люди про одно гомоніли! Той пригадував, як учився в школі при Б. Д., який він учитель добрий був; другий за книжки дякує: ніколи б нам не то читать такі книжки не довелося, а й бачить не прийшлося, коли б не Б. Д.; кому коли гро-

[1]) Містимо ці спомини як зразок тих теплих та приязних стосунків, що криються в селянських серцях до небіжчика Б. Д—ча. Авторка—жінка шкільного сторожа в селі, де вчителювало подружжя Грінченків, і кума їхня. Опріч правопису, в цих споминах нічого не змінено.

шей позичали, кому добрий совіт давали—все попригадували. Коли розходились додому, то неначе кожен у серці горе ніс, жалуючи і бідкаючись за Б Д. Після того врем'я не задовго, бачила я матір Петра Коновалова,—жаліється, що вся сім'я плакала за Б. Дмитровичем, навіть і малі, котрі читають граматку, що написав Б. Д. Грінченко.

Не одна сльоза впала з очей по згадці нашого дорогого кума, та иноді, сидючи всі вкупі сім'єю, розговоримось за вас, дорогі куми. І все з початку мов на воді спливе! Як ми найнялися в школу до вас сторожувати, яку бідність ми і нужду несли! Як кум нам помагали хату купити і бомаги склопотали, нігде нас, темних людей, в обиду не давали. А як хазяїнувать ми зачали з голими руками — Ви ж з кумом на початок десятку грошенят позичили, а ми за неї купили конячку, а воно й норовисте,—запряжеш, то всі оглоблі поб'є! З вашою поміччю ми видибали в люди. То й як же його не згадаєш таких дорогих людей? Як сторожував Петро в школі при вас, то ви тоді жили на кватирі, то ми часто до вас ходили вечорами. Кум часто з нами довго просижували, багато чого нам росказували і про чужі землі, і про чужі люди, і в якім краї де краще люди живуть,— так все там краще, де грамотних більше. Було кум кажуть: „Вчіть дітей грамоти: грамота нужна кожній людині, вона показує світ до життя; та навчившись, не ламайте язика на чужу мову, а шануйте свою. Бо є такі нерозумні, що як грамоти навчиться, стане сороміться по своєму, по мужицькому, балакать, і одягаться стане кат його зна по якому, кидає все своє гарне, а за чужим негарним га-

няється; то й вийде з його не людина, а казна що".

А в нас воно таке й було до вчителювання Б Дмитровича; коли кончали ми курс у школі, то нас, школярів, багато розбірали: Христина Даниловна Алчевська,—вона ж нам построїла школу,—була нашою попечителькою, сама дуже добра людина, нас дуже жаліла, то і старалася помогти нам хоть чим-небудь, то й давала хлопцям місце. Того брали до контори, другого до вісів, а дівчат до себе в покої. Ото всі наші люди, правду кажу, і думали, що грамотному неодмінно треба буть чимсь, а не мужиком, то й негарно з того виходило; він, той служака, в кінці всього не хотів батька знати за батька, і ні помочі з його, та й ніякого толку. А як стали в нашій школі вчителем Б. Дмит., то зараз і лад став другий! Кум учили дітей батьків шанувати та їм у роботі помагати; було кажуть—учіться, щоб були гарними людьми, щоб не казати на чорне біле, а на біле чорне. Чередника, свою ж скотину пасти, не наймеш було, а кум, було, кажуть: не сором вам худобу в хазяйстві держати, то не сором нехай буде за нею ходити. А тепер назахват пастухів своїх, а тоді було ще й дражняться: „чередина, чередина". І багато вони в нашім краї тьми розігнали. Царство їм небесне! Було кажуть: не читайте зря яких книжок, бо з гарної книжки людина гарного й навчиться, а з негарної негарного. Та все було дорогий наш наставник книжечки нам одбірає де гарні,—гарного, було кажуть, з їх і навчитеся! Та й самі ми помічали, що потроху розуміти стали, що говорили вони правду. Коли було не підеш який вечір, то так тебе й тягне, як магнитом, щоб ще піти та почути

його любі речі. І до всіх однакові були, привітні, а до мужиків неначе ще добріші. А з школярами поводились у грищах з їми як товариш, веселий та ласкавий, а коли вчитись їх поскликає, то серйозний і розумно-добрий. Діти всі його дуже любили і, в примітку—дуже його шанували. Воровство в те врем'я перевелось у школі, і все в їх було в порядку—і коло дітей, і коло шкільного хазяйства. Днями в школі дітей учили, а вечорами із слободи дівчат, і всіх хотіли грамоти навчити і показати до життя світ! Та все вмісті з своєю доброю і розумною дружиною, Марією Миколаєвною. До півночі було занімаються, а потім у шість часів уже й устали і все щось було пишуть, і таке кажний божий день. Було ще й нам кажуть, що вредно людині багато спати, полагається спати тільки сім часів, ото й саме добре.

Не даром кажуть у писанії, що „нема більшої любови, як хто положе душу свою за других людей". Оце й кум положили свою голову для або ради людей. Ой скільки ж вони роботи робили! Рано й вечір і всякий слободний час пишуть було, а ще й людям кожному хотіли вгодити. Як заходились мого чоловіка грамоти вчити! Списали граматку печатними буквами та ще й здоровенними кругом лиштовками гарнесенько чепурненько пообводили, і давай мого Петра вчити. Та насамперед згуки тягти вчили, а потім по букві, а тоді вже й цілі слова,—і скоро вони його й вивчили. А я його разів скільки зачинала вчити, так од мене не пойме, та ще й лається та й каже—буду й бити,—що чого то він тієї грамоти не втне. А навпослі вже й мій Петро по тій виписаній граматці вивчив чоловіка три грамоти,

що кум виписали. А їхнього труда книжку коли було прочитаєш—от „Пісні і думи, часть перва і другга“, або, „Хата“, або „Сояшний промінь“, та їх не перелічиш,—так серце од жалю замірає, покійничок ти наш дорогий, і як то вже до діла поскладає! Чи позичити грошей було підеш, коли карбованець чи п'ять чи й більше, то послідним грошем було поділяться, і ні свідка, ні векселя не требують, як робиться тепер. Ми, знакоміші їм, було кажем—не позичайте отому чоловікові: він не оддасть, бо він негарний чоловік! Вони було одмовляють: огня огнем не загасиш—то і злого злом не уразиш, а добром скоріш: поводься з їм добре, то і він подобрішає. Та й багато на наших очах того вироблялось, що з поганого робилась краща людина. Настільки вони були для нас гарні люди, що не можна перелічити того гарного. Царство йому небесне, вічний покій, нехай з святими спочиває, учитель і наставник наш дорогий, а на землі межи людьми спомин ніколи не вмре межи їх школярами та й межи людьми, хто пам'ятає, та тільки вся округа їх знала, бо не дуже часто до нас завітають такі гарні і добрі люди.

Куми наші любі, ви люди дорогі! Чи згадуєте, як первий рік життя нашого в школі я паску собі спекла з чорної муки; та й пісна зовсім, бо ні за віщо й сахарку було купити, та ще й з діркою в середині! Ви ж те все знали. Пішла я десь з дому і хату чи школу замкнула. Через годину прихожу, коли в мене на столі паска така хороша стоїть і крашанок із три десятки мабуть! Здивувалися ми з чоловіком: де ж воно взялося? Пішли ми до вас жалітися, що де ж воно взялося, коли було замкнено.

А Настуся сміється-сміється,—ах ти ж голуб'ятко, неначе зараз перед очима! Та чого ти, Настусю, смієшся—питаю? „Та ми ж з мамусею на другі двері увіходили та й поклали все!" Та й не один раз Ви ділилися і куском хліба, і всячиною.

А ми ж жонаті та—дивись, кажу—які: і того не додумали, що можна другими дверима увійти, а хто його зна чого полякалися. І все, все я це згадую.

Маруся Познякова.

Синові світла.

Пам'яти Бориса Грінченка.

Синові світла, що вмер, склали і ми свій вінок. Чорнеє листя, повнеє туги і жалю, суму тяжкого, чорнеє листя—і де-не-де ясні квітки. Синові світла – темний вінок. Темний тому — що у темні, лихії, досвітні часи багато муки і горя зазнало його наболілеє серце. Нерадісне, хмарне життя те було, і мало ясного, і мало квіток на тяжкому шляху знаходив наш вчитель.

Та квіти ті ніжні, той цвіт запашний, що їх він знайшов і сховав, зберіг аж до краю од морозів жалких, од вітру з півночі, од долі лихої. Їх небагато, але і ціни їм немає. Ті квіти ясній, що скрашали темне життя, то ідеї великі, думки то святії, що ними горіла велика душа: любов до Вкраїни, що більше од неї немає, до вбогого рідного люду любов неомірна, відродження краю, віра незломна, що правда подужа, без спочинку праця во ім'я того ідеалу, що світ дня нового нещасній країні вів за собою.

Товариші любі! Горе тяжкеє, утрата незмірна нас всіх об'єднала одним почуттям. Тем-

ним вінком з ясними квітками—щиру подяку, жаль наш гіркий, останнюю шану знесли ми на свіжу могилу. Єднаймося ж, друзі кохані, зливаймося духом із тим, що його вже немає, але він серед нас. Учителя правди і діла, щирого вчителя, за рідную школу борця постать величня і близько знайома—нехай нас веде за собою. Пам'ятаймо: наш обов'язок скласти ще велетню духа і вічний духовний вінок.

Ті квіти-ідеї повинні ми взяти і їх посадити у землю родючу—у душу дитини; їх там доглядати, сльозами полити, словом гарячим, натхненним, ділами палкими зросити поля плодородні,

І прийде весна на знеможену, стомлену землю, і темнії ниви життя, що ген навкруги розляглися, вкриють рясно квітки запашні, ріжнобарвні, яскраві. І процвіте на диво наш сад—душі народньої святая святих,—наш рідний сад, і вознесеться до неба аромат чудовий сил розквітлих оновленої землі, і дійде він до тебе, батьку наш, і серце скорбнеє, зотліле, що за народ свій муку прийняло, велике серце заспокоїш і радістю ясного воскресення звеселиш.

А долі—на Вкраїні—в сумнії роковини тяжкої смерти сина світла, на могилу, ці святощі народні, прийдуть несчислимі ученики. Вони живий вінок возложать—роскішний, світлий, кращий, ніж ми складаємо тобі. Вінок з квіток тих духа, ідей твоїх, що пишно процвіли на нашій, не своїй землі. Його возложать величними ділами на щастя рідного народу—і справді дітьми стануть сина світла,—дня синами.

9. V. 1910. *Вячеслав Прокопович*

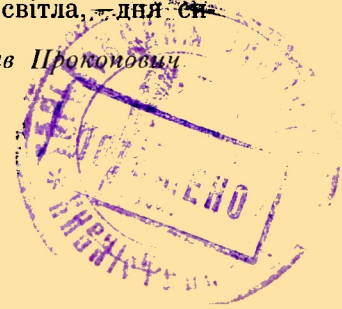

ціна 0 р. 80 к.

Зміст.

	Сторінки.
Переднє слово	3— 5.
Автобіографія Бориса Грінченка	6— 13.
Пісочинець Д.—На дружню могилу	14— 36.
Кибальчич Н.—Останні часи Б. Д. Грінченка	37— 44.
Доманицький В.—Пам'яти Б. Д. Грінченка	45— 48.
Гурковський С.—На громадській роботі	49— 52.
Пісочинець Д.—Просвітно-видавнича діяльність Б. Грінченка	53— 64.
Єфремов С.—Людина повинности	65— 78.
Пісочинець Д.—Ходім за ним!	79— 83.
Д. Т.—В тім його віра... а в вірі й сила	84— 86.
Шерстюк Гр.—Б. Грінченко і вкраїнська школа	87— 94.
Грінченко М.—В Оспедалетті (з листа)	95—104.
Похорон Бориса Грінченка:	
1. Сумна процесія	105—109.
2. Написи на вінках	109—116.
3. Промови над могилою	112—127.
4. Телеграми і листи	127—151.
5. В пресі	151—164.
6. В товариствах	164—168.
7. Школа ім. Б. Грінченка	168—169.
8. Фонд ім. Б. Грінченка	169.
Михайлович В.—Селянська пам'ятка про Б. Грінченка	170—176.
Познякова М.—Споминки	177—182.
Прокопович В.—Синові світла	182—183.